

գույքները, որոնցից առաքին բնակիչներէջ շատերը կարգապահ լազա-
տեյ իրենց կեանքը միայն հաշտի օգնութեամբ, թաքնուելով նրանց
տներում հէնց Դանձակի մէջ, ¹⁾ իսկ Աննէ Լիկեղցցիք փախան Թիֆ-
լիս, և միայն զոյքերը կորցրին։ Այս միջոցին (սեպտեմբերի 2-ին) հայ
ազգի Մատաթովը 2000 հոգի գորքով, եկա զհայ Զեազան և պա-
տանց 10—12 հազար պարտեյ գորքերի։ Միւս օրը, Զամբոր գետակի
մօտ տեղի ունեցաւ մի ահեղ կոխ, և պարսիկները 2000 զիակ և մեծ
աւար թողնելով պատերազմի զաշուում փախան զհայ Դանձակ և այս
բերդն էլ անխնամ թողնելով նահանջեցին մինչև Ղարաբաղ։ Ամսի
4-ին Մատաթովը մտաւ Դանձակ, որտեղ նրան ընդ առաջ եկան
տեղացին հայերն ու հայ հոգեւորականութիւնը խաչով ու խաչքիւտով ²⁾։

Այս միջոցին Պասկևիչը Կովկասեան զօրքերի ընդհանուր հրա-
մանաւորի պաշտօնը ստանձնելով իւր զօրքերով եկաւ Դանձակ և
սեպ. 13-ին քաղաքի առաջը եղան ընդարձակ զաշուում ճակատամարտ
տունց Արաս-Միքայիլ բազմաթիւ զօրքին և յաղթելով փախցրեց զհ-
այի Թափրիք։ Այս պատերազմի մէջ մեծ գործ կատարեց ինչպէս իշ.
Մատաթովը, այնպէս և հայոց հեծելազունը, Մանուկբեան Գրիգոր
եղիսկեպոսի առաջնորդութեամբ։ Այսպիսով Դանձակը կրկին մտաւ
Ռուսաց տիրապետութեան տակ և Պասկևիչի առաջարկով փերսի-
զունց Ելիսաւետայոյ, ի պատիւ Ելիսաւետա կայսրուհուն։ Այնուհետեւ
սկսեց կամաց կամաց զարգանալ և 1870 թուին զարժաւ համանուն
նահանգի նահանգական քաղաք։

ՀԱՅ ՄԵԼԻԺԱՆԻՆԵՐ

Դանձակի գաւառում եղել են Մելիք Տէկլարեան, Մելիք Մնա-
ցադանեան, Մելիք Զահնապարեան և Մելիք Ռոստոմեան մելիքները։
Սրանցից առաջինը իշխել է Եղիմիզոյր կամ Դուլիստան մահալին,
որ նախնի բաժանմամբ ընկնում է Ղարաբաղի խանութեան մէջ։
Այս մելիքութիւնը կազմում էր Խամաչ (հինգ) մելիքութիւն-
ներից մինը, որ սկզբներում բոլորովին անկախ, իսկ վերջերում են-
թարկում էր Ղարաբաղի խաներին։ Միւս մելիքութիւնները գտնու-
ում էին Դանձակի խանութեան մէջ և գրեթէ շարունակ աւորա-
գրում են եղել Դանձակի խաներին։ Սրանք այնքան էլ նշանաւոր
չեն եղան։

Տաղիսեանք սրանցից իւրաքանչիւրի պատմութիւնը։

¹⁾ НОВО. Кавказская война т. III. кн. I. ст. 101.

²⁾ Եղեցեան Աննայի հայոց կաթ. հ. II. էր. 261.

ՄՈՒԼԻԳ-ՔԷԿԼՈՐԵՍՆԵՐ.

Աւանդութեան աւելոյ՝ Մեղիք-Ռէկլարիաններէ առհը սերուած է Սև-Արօփց, որ տան է գեղերորդ զարի վերջում, յայտնի չէ թէ ինչ պատճառներով, իսկառ զաւարի Նիժ գիւղից զաղթում է Գիւլիստան, ուրիշ 7 ընտանիքի հետ է առ ժամանակ բնակում վրաններով Թաթ-բուրաղ (Դեմիտիան) գիւղում, հաստատապէս յայտնի չէ, թէ Սև Արօփ բուն Նիժեցի, (ուտի) է եղել, թէ Պարսից կամ Լեզգիների արշաւանքներից ստեղծուած՝ Թաթաւեկիս է եղել այն կազմերը:

Նոր զաղթում աւերակ գիւղատեղում Սև Արօփ, որ մի վիթխարի, հաստարազուկ է սեւերես մարդ է եղել՝ առժամանակ օրական ապրուստը հալթալթեկիս է եղել զգետաօրապէս որորդաթեամբ:

Մի օր, երբ մի սպանած եղջերու շալախած, հաստ մահալը ձեռին վերադառնում է վրանը՝ տեսնում է հեռուն, մի ծառի տակ, եռթը աւազակներ նստած: Սրանցից մինը ծոռեկում է Սև Արօփին, և ուզում է նրանից եղջերուն խել, բայց Սև Արօփը մահալի մի հարուածով նրան գետին է գլորում: Իսկոյն ընկերներից մինը օգնութեան է հասնում, բայց սա ևս նոյն վիճակին է ենթարկում: Յետոյ զալիս են հեղձնեալ միւսները, որոնց բոլորին էլ Սև Արօփը մահալի հարուածներով գետին է գլորում: Այս միջոցին վրաց են հասնում Բարտալի խանի մարդիկը, որոնք ուղարկուած էին հէնց այս աւազակներին բռնելու, և կապեալեղով նրանց՝ աւանում տանում են: Բարտալի խանը առատապէս փարձատրում է խը մարդկանցը, որոնք պատում են, իբր թէ իրենք են բռնել աւազակներին: Միևնոյն ժամանակ հասնալում է բանասարկել այնքան աւերածութիւններ անող աւազակներին, որպէսզի բաշտամի տուն անցնելուց յետոյ նրանց զգեստեն: Երբ հասնում է զգեստման օրը՝ աւազակները զիմում են խանին և ասում. «Պատիր մեզ, ինչպէս կամենումես, որովհետև չիբարի մեծ փասներ ենք տուել քեզ, բայց մի անգառուի մեղ, փարձաբերով այդ խաբերաններին, որովհետև մեզ բռնել է մի քաջ ողաւարդ Թուրքուլագում և ոյ թէ այդ փսխտանները»:

Իսկը անմիջապէս բերել է տալիս Սև Արօփին և երբ հարցնում է, թէ ինչ փարձաբերութիւն է ցանկանում խը քաբութեան համար՝ Սև Արօփը, որպէս զաղթեալան՝ բնակութեան տեղ է խլինդրում նրանից և ասանում է Թաթիշ կամ Թալիշ գիւղը, իտեկիայ վանքի ձառ:

Ելաքան է միայն յայտնի Սև Արօփի մասին, որի գերեզմանը

գանձում է նուեկայ փանքի ձառ և կրում է նայոց ԹՁԸ (1081—Փրփ-
Նախան 1632) Թառախնը, որ է Արոփի մեռած տարին:

Ան-Արոփին յաջորդում է Մելիք Եսաքին, որի անունը թէև չե-
լում է ժողովրդի մէջ, սակայն գործերի մասին ոչ մի ցեղատարու-
թիւն չկայ: Սրա գոյութիւնը հաստատում է և այն փաստով, որ Թա-
լիշ գիւղի Աւետարանի ցեղատարանում ասում են, թէ 1650 թուին
(կոր կազմել են Աւետարանը) Թալիշ գիւղում իշխան է եղել Ան Ա-
րոփի որդի մելիք Եսաքին:

Մելիք-Ասարուն յաջորդում է Մելիք-Բէկյար, որ քաղ և խեղա-
ցի անձնատրուիթիւն է եղել: Սա իսկում է այս կազմերի հին տիրա-
պետող Արաւան-Եղբաշուց (Երբաշիւմ-գեաւուր) միջանի գիւղեր, ինչ-
պէս են Վերի-շէնը, Ներքին շէնը, Երբէշը ևայն, նա տիրում է նաև
Գիւլատան ընդհին, վերանորոգում է և իւր բնակութիւնը այնպեղ
հաստատում: Նա ունենում է երեք որդի, մելիք Արոփ, որ յաջորդում
է իրեն, Մելիք Թաթաղ (+ 1750) և Եսայ-խան-աղա (+ 1752):

Մելիք-Բէկյար Ա-ին յաջորդում է անոց որդին՝ Մելիք-Արոփ Բ,
որ իւղ ձախնունն էր ստացել, որովհետև գնդակի հարուածից ոտքը
փաստակ էր:

Սա մի անգամ Գանձակ գնացիս շերմում է, ուստի իջնում է ձիուց
և Տալուզ (Ղարաուրախ գիւղի հանդէպ այժմ աներակ) գիւղի ձառ
մի ձառի սակ նստում է հանգչելու:

Այս միջոցին Գանձակի մեծ կալուածատէր Միրզա Մահմադ Մու-
սափի աջակի, գեղեցիկ Ղամար Սալթանը, աղաքիներով շրջապա-
տուած, գրանում է իւր հօր խաչների ձառ: Կաղ-Արոփը հէնց որ
տեսնում է նրան՝ մոռանում է իւր ջերմը, առեւանգում է և իւր ձիու
գաւակն առնելով փախցնում է Աննափրկիչ փանքը, ուր մկրտել է
սայիս և ամուսնանում հետը: Միրզա Մահմադ Մուսափան միջանի
անգամ իւր ձարգիւնցով գալիս է իւր աղջիկը իււով յետ իղկու-
տակայն Մելիք-Արոփը յաղթում է նրան և յետ գարմանու Վերջ ի
վերջոյ աները հաշտում է փեսայի հետ, և քաջի այլ աղջկանից ու-
րիշ ժառանգ յունենալով իւր բոլոր կալուածքները թողնում է նրան *):

Մելիք-Արոփ սուրը մեռին պաշտպանում է իւր ժողովուրդը լեդ-
զիների արշաւանքներից և երբ 1721 թուին, Պետրոս Մեծը աւանում
է Դերբէնը՝ Մելիք-Արոփն էլ իւր զօրքով գնում է Գանձակի ձառ
բանակած փայ Վախտանգ Թաղաուրի և նայոց միւս մելիքների ձառ,
որպէտքի առանների հետ միանալով, Թոթափին պարսկց լուծը:

Սակայն երբ Պետրոս մեծը յանկարծ յետ է դառնում, և Վախ-
թանգ Թաղաուրը շտապով վերադառնում է Թիֆլիս՝ Մելիք-Արոփը

*) „ՅԱՆՈՒՅԱ ՔԵՐ ԶՈՒՄԱՐՈՒՄՈՒՄՈՒ ՃԻՆ՝ ՄԱՅԻՆ-ԵՏԱՐՈՒՄՈՒՄԷ, որ
գանձում է պ. Ս. Մելիք-Բէկյարեանի ձառ:

Հայոց մեղիքների հետ ի միասին անդաշտագան մնալով, ջրում են իրենց երկիրները և ամրանում ամուր տեղերը, գրովհետեւ արդէն աստիկ զորակը էին Պարսից բարկութիւնը։ Սահայն Մեղիք-Արով չայտ չէ կորում ուսանների օգնութիւնից, ուստի երբ Յամանցիները անում են Թիֆլիսը, Երևանը և Նախիջևանը՝ 1723 թուի մարտի 10-ին Գանձասարի Յաջի կաթողիկոսի և Արաւամ, Յուան, Պաշի Իփան մեղիքների հետ թուղթ է գրում Պետրոս Մեծին, որի մէջ ասում է. «Այժմե որ մեր թուականս աճել է, մարտի ամսոյ մէկումն, 14700 հեծեալ սալ զօրուն եկին մեզ վրայ, 3 փաշայ էր, Զահեհ, Սալահ և Այի տունն Մէր էլ տեսանք, որ զատէն կռուելով չէ լինել, յառաջ գնացիւք զանալ արիւք, մեր գեղերանց վրայ բաժանեցինք, որն ընով, զճով, զճով, և եճով տեղ ու տեղ կոտորեցինք. ք. փաշան ևս սպանեցինք. Սալահ փաշան աջ պահան ունեւք. ապա մէկ ճՊ մարդ փախան քրեան. ԲՔ էլ տեղի քրքիտոնեալ Հսիք կայր աշատեցինք. Ահա այս արարք և գործ մեր ոչ թէ մերով կարողութեամբ է, աչ գրտ ամենայաղթ գորութիւնդ և օգնութիւն յուսալով, ապաւինեմք և համբերեմք սպասելով. այժմ այսուհետեւ մուշափաս նոցա մեծ զօրք և զօրուն կուգայ մեզ վրայ, եթէ փութանակի մեզ օգնութիւն և թիկունս ոչ հասցէ ի հզօրեղ, յատու կորտ ամենայն ազգս Հայոց քրիստոնէից բնաջինք անեկոյն են. խնդրեմք, աղաչեմք, ժողեմք, զի վասն անուան Քրիստոսի մի անտես արասցես զհաջողւանս մերս *):

Սահայն այս խնդրած օգնութիւնը ուշացաւ, լնայելով որ Մեղիք Արովը մի տարի առաջ, 1724 թուի փետրուարի 6-ին, իւր եղբոր, մեղիք Թաւրաղի և Աւան ա Միլլա Իզբաշիների ստորագրութեամբ դարձեալ գիման էր Պետրոս Մեծին և գրած. «Ահա մինչև ցայս Թաւրաղս թէպէտ յորից կողմանց Թշնամիք գօրեղք յարուցեալք կան ի վրայ մեր, ապա աստուծով և քոյին կարող զգրութեամբ և աղօթիւ ք զմեզ և զմեր մերձակալքս ողջութեամբ պահեալ եմք. թէպէտ կռուելով, և թէ աչովք հնարիւք և ակն ունեմք զի մինչև ի տէրութիւն քոյ առ մեզ հասանելն, կարողասցաւք պահել զմեզ ի Թշնամեաց մերոց քոյին գօրութեամբ և աղօթիւք, զի ամբալոյն տեղիս ժողովեալ կամք ի տեղիս տեղիս և զօրքն հանապաղ ի զալ Թշնամեաց եղեալ մարտնչին ընդ նոսա, և մեծա յուսով ակն ունիմք ողբաժութիւն և շափաղաթ քոյ փութով առ մեզ հասանելոյ և յորժամ մերձեցի զօրքն Թաւադարական ի սահմանս մեր, յայնժամ և մեք ելցուք ըստ խփու կարգութեան մերում զօրք ընդ առաջ զօրաց հզօրեղ..... և վասն այն այժմե ոչ արկաք ՚ի թիւ գնամար զօրաց մե-

*) Տե՛ս: Синодъ Имперіи Бѣнаръ отъ Арх. епархіалъ, отъ 418.

րոյ, զի յոյժ չիք և ցան են աստեանդ... բայց պահառութիւն զինոց պատերազմականաց յորով ունին» *):

Այս խնդրին ի պատահան Պետրոս Մեծը 1724 թուին նոյեմբեր 10-ին հրովարտած է ուղղում մասնաւորապէս Սուախ կաթողիկոսին, Աւան և Միլիքա Իզրաէլներին (լիլիանէք ինչու էք մուսուլման Մելիք Քամրապին, քանի որ նա էլ էր ստորագրել խնդրին) ամբողջ հայ ազգին ընդհանրապէս, որով առաջադրում էր գաղթել Փոսանքի Պարսիկներից խլած Կիլան, Մազանդարան և Քազա երկրները։ Բայց մեկիքները յանձն չեն առնում։

Մելիք Աբով Բ. մեռնում է 1728 թուին և որովհետեւ նրա որդին Յովսէփ կամ Խառփը զեռ պատանի էր, մեկիքութեան պաշտօնը ստանձնում է Մելիք Աբովի եղբայր Մելիք Քամրապը։ Սախչն սա չէ կառավարում որպէս Ժամանակաւոր խնամակալ իւր մատաղահաս եղբոր որդու, այլ որպէս երկրի խնաման տէր։ Եւ որպէսզի կարողանայ իշխանութիւնը ընդ միշտ վարել, պետւմ է ճնշել պատանի Յովսէփին, նրան հետո պահել գործերից և նոյն-խի մատուցում է նրա կեանքին վերջ զնեղ։ Այս Ժամանակներում Յովսէփը մօր հետ միասին ապրում էր Գիւլստան բերդում իսկ Մելիք-Քամրապը Լոռուի վանքի մօտ շինել էր մի գեղեցիկ ապարանք և բնակութիւն հաստատել։

Ծերունիները պատմում են, թէ մի ինչ-որ հարկահան է եկել՝ Գիւլստանի մահալլան էլ հարկ հաւաքելու։ Մելիք Քամրապ ամենայն կերպ նպաստել է նրան և նոյն-խի տասախի գողնել է նրա մօտ իւր հանդուցեալ մելիք եղբոր հրացանը, որ գտնուելիս է եղել նրա որդու՝ պատանի Յովսէփի մեռլինը նարկահանը՝ կանչում է Յովսէփին, խնդրում է ցոյց տալ հրացանը և խլում է նրա մեռլինը։

Երբ Յովսէփը լսելով զնում պատմում է այս անցքը իւր մօրը՝ սա տասախի յանդիմանում է նրան, որ հօր ցեղասուրբ աղապէս հեշտութեամբ թողել է մեռլինը։

Յովսէփը տասախի յուզւում, միւրիչ փող է խնդրում մօրից և զէնքեր առնելով իւր միջանի երիտասարդ ընկերներով հետեւում է հարկահանին։ Իրր յարմարեան նշան որոշում է «ձկնու», իսկ գաղաթման՝ «մկնու»։ Խառքերը։ Երբ հարկահանը մտնում է Քարթաւի նեղ մօրը՝ Յովսէփը «ձկնու» գոչելով յարմարում է նրա փրա, կարում նրա զլուխը և խլում իւր հօր հրացանը **), ընկերներին (յ յարմարում են

*) Անդ. եր. 367. Այս գողնալը չուսնում միւս մտով մ... զմիւրից

**) Այս հրացանը Մելիք-Բէկապետների ժառանգները գահաւել են զենեալ երմուզին հազար թուրով, և սա ուղարկել է Պետերբուրգի Ահմէթի մազեւումը։

չորեպանների վրայ և բոլորին կոտորում. Ազա Կարիաճանի հառաքան թոկներն առած՝ վերադառնում են Գուլիստան բերդը *).

Յովսէփը երեսասարգութեան հասնելով՝ բարեկամանում է Զրաբերդի Մելիք-Ազամի հետ, որ թշնամի էր Մելիք Թամրազին, և նրա խորհրդով ու օգնութեամբ յարձակում է Մելիք Թամրազի ապականքի վրայ, մի քանի օր կռուելուց յետոյ սանում է ապարանքը և բռնում Մելիք-Թամրազին. Իսկայն հրամայում է նրան կախել յինարի **).

Յուսից և իրեն հռչակում է մելիք. Մելիք Թամրազը թողնում է երկու որդի, Դանիէլ, որ թէև կրում էր մելիքի տիտղոսը, բայց մելիքութիւն չէր սնում և Սարուխան-բէկ, որ 1723 թուի հայոց գնաւորի յորս քաջ զորապետներից մինն էր.

Այնուհետև Մելիք Յովսէփը, սերտ միացած Զրաբերդի Մելիք-Ազամի հետ՝ գործում է Փանահ-խանի դէմ.

Երկու խօսք սրտ ծախին, Փանահ-խանը Զուանշիրի թուրք ցեղի Սարիքալլու առնմից էր, առ թէ հրանում չա՛հի մոնեաթիկ պաշտօն էր կատարում, երբ մի անկարգութեան համար զլրատման զատապարտուեց, ուստի փախաւ եկաւ Զրաանշիր. Աջտեղից նա դիմեց Զրաբերդի Մելիք-Ալլահ-Ղուլի-սպիթանին և նրա ծառ զարմաւ հարկահան (տուրքեր հաւաքող). Թէև Պարխատանից մի քանի անգամ պահանջեցին, որ Փանահին բռնեն և յետ ուղարկեն, սակայն Մելիք-Ալլահ-Ղուլի սպիթանը պաշտպանեց նրան.

1747 թուին նազիր-չա՛հը սպանուեց և զահաժառանգութեան համար կռիւներ ծագեցին, որից օգտուելով նազիրի Խորասան տարած Զիլանշիրցի զաղմախանները վերադարձան իրենց հայրենիքը—Ղա-

*) Քաղմարդիւն Բաֆֆին իւր „Պատմայի-Մելիքութիւններ“-ի մէջ (եր 17). այս անցքը պատմելով՝ Կարիաճանին Միրզա-Թա՛հիր է կոչում, և Զահ-Սուլթան Եուսէփին զահրէկեցութեան միջոցին վերադարձում. Մեղ թւում է, թէ այստեղ մի ժամանակագրական սխալ պիտի լինի, որովհետև Մելիք Յովսէփի խոյրը Մելիք-Ազամ Բ. զախմանուեց է 1728 թուին, երբ արդէն Զահ-Սուլթան Եուսէփը զախմանուած էր (1723 թուին) և այս կողմերը 1723 թուից բնկած էին Պատմեցիների իշխանութեան ներքոյ:

Զէմարդա է, Միրզա-Թա՛հիրը եկել է Ղարաբաղ և Դանեակ Կաղկ հաւաքելու, սակայն այս եղել է 1702 (ՌՃԴԸ) թուին, ինչպէս վկայում է Եւսայի հաթթադիկար (եր. 47), և Միրզա-Թա՛հիրն էլ իւր Կեա 1100 ծաղ. է ունեցել, որոնց պատանի. Յովսէփը չէր կարող չարդել: Կարծում ենք, որ այս Կարիաճանը օտմանցիներից է ուղարկուած եղել և եթէ Յովսէփը անպատիժ է մեացել՝ պատճառն այն է եղել, որ նայն գաւառները կրկին Պարսից ձեռքն են անցել:

**) Այս յինարի Ծառը կոչւում է Ղահլուլ-յինար (արիւնալից յինար) որից արժւ միայն կանգնելն են մեացել:

բարացի անապատները, Զառի Փանահը անմիջապէս գնաց նրանց ծառ և կարճ միջոցից հրատարեցնել տուեց նրանց նախկին սահմանադրին և ինքը ընտրուեց, Ըս երբ Ազգի-շահը թագաւորելով, Ըմիր-Ապան-խանին ուղարկեց Ղարապաք խաղաղացնելու՝ Զառի Փանահը ընծաներ տալով՝ նրա միջնորդութեամբ շահից տուցաւ խանի տիտղոս։

Քիփանչիքցիները թափառական խաշնարածներ լինելով՝ սեփական երկիր չունէին՝ նրանք ձմեռը թափառում էին Կար գետի աջ ափի տափարակներում, իսկ ամառը բարձրանում Ղարապաքի լեռները, որոնք հայ մեղիքների իշխանութեան տակ գտնուելով՝ Քիփանչիքները ստիպւած էին սփարներէջ տասանորդ տալու, Փանահ-խանը ջանկանում է այս լեռներից մինի վրայ մի հաստատուն տեղ ունենալ, ուստի և գնում է Բաղաթ (Կարգար գետի ծառ) և սկսում մի բերդ շինել, Բայց Գիւլիստանի մեղիք Յովսէփը և Զարսերդի Մելիք-Ալլահ-Ղույի սպիթանը Քիփանի չափ-Չելէրի կռուականքի հետ յարձակում են այդ բերդի վրայ և հիմնադրաւոր անում։

Յնույ Փանահ-խանը փորձում է Թարնափուրա (Տէրյանափերա) աւերակների վրայ մի ուրիշ բերդ կառուցանել, որը կոչում է Ասկարան Սափայն Գիւլիստանի Մելիք-Յովսէփը, Զարսերդի Մելիք-Ալլահ-Ղույի-սպիթանը և Խաչէնի խաան Զալպեան Մելիք-Ալլահ-փերդին զարմեալ քանդում են այդ բերդը, որովհետև իրենց երկրների սահմաններին ծառ էր գտնւում։

Այսպէս՝ մինչդեռ հայ մեղիքների միաբան զորմունեութիւնը ի գերեւ էր հանում Փանահ-խանի բոլոր յոյսերը և նա չէր կարողանում ոչ մի տեղ հաստատուիլ՝ մի տխուր գէղջք եկաւ խանդարելու այդ միաբանութիւնը և նրաասելու Փանահ-խանին՝ ոչ միայն հաստատուելու հայ մեղիքների երկրի սրտում, այլ և իշխելու նրանց վրայ։

Ղարանդապի իշխող Մելիք Յովսէփի եղբայր Մելիք-Ջահնազար Բ, որ փրկին աստիճանի անբարոյական մարդ էր և միաժամանակ երկու կնոջ հետ էր ամուսնացել, սաւանում է խոր եղջորը Մելիք-Յովսէփին և նրա տեղ ինքը մեղիք գտնւում։ Այս անիրաւութիւնը պատժելու համար Գիւլիստանի Մելիք-Յովսէփը, միացած Զարսերդի Մելիք Խրաչելեան Ալլահ-Ղույի-սպիթանի, Խաչէնի Մելիք-Ալլահ-փերդու և Դիզակի Մելիք Աւանեան Մելիք Սաափի հետ՝ պաշարում է նրա Աւետարանաց ամրոցը։ Սափայն ձմեռը վրայ համեկով՝ նրանք չեն կարողանում ամրոցը աւնել, այլ միայն տեքելով և աւարելով չորհակայ գիւղերը՝ չեա են քաշւում, գարունքին կրկին յարձակուելու պայմանով։

Էկեց որ սրանք հետանում են՝ Մելիք-Ջահնազար Բ բոլորովին անհարաջած և անօգնական մնալով՝ ձեռք է մեկնում Փանահ-խա-

նրն և նրա խորհրդով 1732 թուին հիմնում է Ջուշի բերդը, միանգամայն պատերազմ մղելով զաշնակից մեկիքների դեմ:

Այս պատերազմները տեւեցին ծառ քսան տարի, որի ընթացքում Փանահ խանը թէև յաղողեցրեց զաւանանութեամբ սպանել տալ Խաչինի Մեկիք-Ալլահվերդուն և նրա մեկիքութիւնը Խնձորքետան զիւզի տանուտէր՝ զաւանան Միրզախանին յանձնելով (1735 թ.), Խաչէնը իրեն հպատակ և զաշնակից զարմնել՝ թայց և աջակէս՝ յարողացաւ միւս երեք զաշնակիցներին ընդդէմադրել և ստիպուեց հաշտութիւն խնդրել Բանակցութեան համար որոշուեց զնայ մի յէզր անդ՝ Աւարասայ փանքը: Այտեղ եկաւ Փանահ-խանը իւր սիրելի Մեկիք-Ջահնաբար Բ հետ և բանակեց հայ մեկիքների հաւատարմատար Զրաբէրդի Ալլահ-Ղուլի-սոթմանի հետ, որին նախկինահա Նէշար-Ղուլի-խանի զոգմամբ և հախառակ իւր գրամ պաշտածին, կայանաւորեց, տարաւ Ջուշի բերդը և զիւստեց (1736): Ալլահ-Ղուլի սոթմանին յաջորդեց երբայցը՝ Մեկիք-Ալամը, որ աւելի սերտ կերպով միացաւ Գիւլիստանի Մեկիք Յովսէփի հետ և աւելի ոխերիմ կերպով սփսեց կռուել Փանահ-խանի դէմ: Մեկիք-Ալամը ժառկութեան հասակից պատանեղ էր եղել Դաղստանի Խուրով սոթմանի ծառ և յաւ փարժուել էր ընծաականներով պատերազմական կարգերին, նրան աջակց էր Նադիր-շահն ընդ այս Մեկիք Ալամը, իւր եղբոր ժառուան փեթխնդիր լինելով միացաւ Գիւլիստանի մեկիք-Յովսէփի հետ, ամրացաւ Քերմանայ բերդում և սփսեց պատերազմել Փանահ-խանի հետ, Այս պատերազմը ամբողջ չորս տարի տեւեց և մեծամեծ զնանք տուեց Փանահ-խանին *):

Փանահ-խանը հպատակեցնելով Խաչէնը և զիջելով Զրաբէրդը իւր նշանաւոր պաշտպանից՝ կարծում էր, թէ արդէն քոյորդին թույլացրել է միւս մեկիքների ոչոք, ուստի և մարդ ուղարկեց Գիւլիստանի մեկիք Յովսէփի ծառ և խտուի պահանջեց հպատակութիւն: Մեկիք Յովսէփի քաջ փեթխարբ և զիւրաբորբաբ որդին, Բէկխարը թոյլ չտուեց իւր հօրը պատասխանելու, ասելով, թէ ինչքը կտայ Փանահ-խանի պատասխանը և ապա իւր թուրը բռնելով պատգամաւորի զոյլի փայ, ստիպեց կուլտալ նրանմաղկիր: Եւ երբ նա սարսափած կուլ տուեց թղթի վերջին կտորը՝ Բէկխարը ասաց, «Ո՛հ զնա այժմ, այստեղ կերամից արտադրութիւնը կրկին Փանահ-խանի պատասխանը...»

Այս խօսքերից փրգափում՝ Փանահ-խանը շարունակեց աւելի խտաւթեամբ պատերազմել, սակայն զաշնակից հայ մեկիքների—Գիւլիստանի, Զրաբէրդի և Տիգակի—գործերը շարունակ պաշարման մէջ էին պահում Ջուշու բերդը:

*) Այդպէսզայ եր. 14—15. Հնարակալութիւն եմ յայտնում պ. Է. Երեցեանին, որ բարենակց այս մեաւորիքը տալ ինձ պատուելու:

Այս միջոցներում (1761 թ.) Դարաբաղ եկաւ Սարգիսի Ամբար Պաթալի-խանը, որ Լազիկ-շահի քաջ զորավարներից մէկն էր և նրա մահից յետոյ արի ոյժով հնազանդեցեղ էր ամբողջ Աւրդառանիւր։ Իսկոյն Գրգխաւանի մեղիք-Յովսէփը և Զարգրդի մեղիք Ալանը մահուում են նրա հետ և բանակ գնելով Խաչապու գետի ափին՝ ամբողջ զեց ամա շարունակ պաշարում են Զուշու բերդը։ Վերջապէս Փանահ-խանը և Մեղիք Զահնազարը անձնատուր են լինում։ Բայց Պաթալի-խանը փախանակ իւր խառանան համեմատ այդ երկուսին հայ դաշնակից մեղիքներին յանձնելու, որ ինչպէս կամենան աշնպէս վարուեն նրանց հետ՝ տասը Լազար Թուման փրկանք և Փանահ-խանի որդի Իբրահիմ-ապային պատանեղ է առնում և գնում Պարսիստանն *)։

Հայ մեղիքները գոգու մնացին Պաթալի-խանից՝ Փանահ-խանն էլ անկի Թշնամացաւ իրենց հետ, որովհետեւ նա գիտէր որ մնայն իրենց մեհնաուութեամբ Պաթալի-խանը կարողացաւ յաջաւթիւնը տանել, ուստի և հետացան գնացին քաջ Թէշմուրազ իշխանի (հետակի հոր) ձառ և աւարաբեկին նրան միանալ իրենց հետ Փանահ-խանի իշխանութիւնը ոչնչացնելու։ Թէշմուրազ սիրով յանձն է առնում, որովհետեւ ինքն էլ Թշնամացած էր Փանահ-խանի հետ։ 1762 թուին Վրաց և Զաջոց զորքը պաշարում է Ասկարանի բերդը և Դարգար գետի ափին նախատանար տալիս Փանահ-խանը յաջմում է և փախում Պարսիստան, բայց Խուզափիլիին չհամարքի **) ձառ՝ Դաքի Մահաւան և Թիւլլի-Արգան քաղերից բռնում է և յետ բերում։ Մեղիք-Զահնազար Բ. էլ, որ Մեղիք Միրզախանի հետ ամրացած էր Զուշու բերդում՝ փախում ապատանում են Աւետարանոց ամրոցում։ Զաջոց և Վրաց զորքերը պաշարում են այս բերդը և մի քանի օր կռուելոց յետոյ առնում, աւերում, կողոպտում և Մեղիք-Զահնազարին ու Մեղիք-Միրզախանին են գերի բռնում։

Թէշմուրազը Թալանելով ու աներկով ընդհանրապէս Փանահ-խանի երկրները՝ պանց իշխանութիւնը տալիս է Մեղիք Յովսէփին ու Մեղիք Ալամին և ինքը ուղում է վերադառնալ, տանելով իւր հետ Փանահ-խանին, Մեղիք Զահնազարին և Մեղիք Միրզախանին։ Հայ մեղիքները պահանջում են, որ իրենց պայմանի համեմատ Թէշմուրազը իրենց մեհը յանձնէ այդ երեք գերիներին, որոնց հետ կը վարուեն ինչպէս իրենք կը կամենան։ Ասիայն Թէշմուրազը իւր խառանով կատարումը ձգձգելով՝ վերադառնում է Թիֆլիս և մեծ փրկանքներ տանելով այդ երեքին էլ արձակում։

Մեղիք Յովսէփ և Մեղիք Ալամ տառախ վշտացած Թէշմուրա-

*) Աշխեղոյալ։

**) Տրապիկ քաղ։

գի խաղբայութիւնը՝ գիծում են ժողովանի կառավարիչ նաղի-Յելէրի-խանին և առաջարկում, իրենց հետ միանալ Քէլձուրաղեց գիւժ լուծնու։ Սա սիրով յանձն է առնում, որովհետեւ ինքն էլ թշնամի է եղել Քէլձուրաղին։ Սրանց միացեալ զօրքը արշաւում է դէպի Քիճիս, սակայն Գանձակի մօտ հանդիպում է վրաց զօրքին, որ ընդհատումն ունենալով Գանձակի Զահվերդի-խանի հետ՝ նրան գերի էր բռնել։ Միացեալ զօրքը յարմարում է վրաց զօրքի վրայ՝ բարդում, և յետ փախցնում, իսկով Զահվերդի-խանին և այն ահազին աւարը, որ նրանք խնդ էին Փանահ-խանից։

Նալ մեղիքները ազատում են Զահվերդի խանին, որով և՛ բարեկամութիւն են հաստատում նրա հետ, և մի առ ժամանակ մնում Գանձակում։

Այս միջոցում Զահվերդի խանը միջնորդ է հանդիսանում Փանահ-խանի և հայ մեղիքների մէջ և աշխատում է նրանց հաշտեցնել։

Մեղիք-Յովսէփը և Մեղիք-Ազամը քսան տարուայ պատերազմներից սաստիկ վնասուած և ժանձքացած՝ համաձայնում են և ի նըշան հաշտութեան Մեղիք Յովսէփը առնում է Մեղիք Զահնապար Բ. գուտոր Ամարանին (Մարիամին) իւր որդի Բէկչարին կնութեան։ Փանահ-խանի հետ հաշտութիւն են կնքում հետեւեալ պայմաններով՝

ա) Փանահ-խանը տէր է լինում ձուլիք-բերդին, առանց իրաւունք ունենալու միջամտել մեղիքների երկրի և հպատակների գործերի մէջ։ բ) Նիժէ հարկաւոր լինի պատերազմ արտաքին թշնամիների հետ՝ պէտք է վնասի ընդհանուր համաձայնութեամբ։ գ) Փանահ-խանը ինքնակրօն ոչ չէի հետ պատերազմելու իրաւունք չլիտի ունենայ։ զ) հայոց մեղիքների երկրներից հաւաքուած հարկերը պէտք է գործ գրուեն տեղային պէտքերի համար։ ե) Փանահ-խանը Կարաբաղում նոր նուաճումներ անելու համարձակութիւն չլիտի ունենայ հայն *):

Այս պայմանները Փանահ-խանը քանի կենդանի էր պահպանեց, տակաջն նրա որդի և յաջորդ Իբրահիմ խանը բոլորովին ուշադրութիւն չդարձրեց և շատ անգամ խնդրեց Գանձակի Զահվերդի խանից, որ իւր մօտ եղած մեղիք Յովսէփին և մեղիք Ազամին յանձնէ իրեն։ Սակայն Զահվերդի խանը չկատարեց նրա խնդիրը, որի պատճառով այս երկուսի մէջ յարաբերութիւնը խորուեց, մինն ոչին ժամանակ Զահվերդի խանը չէր թող տալիս այս մեղիքներին իւր մօտից հեռանալ, այնպէս որ մեղիք-Յովսէփը սաստիկ զգուած՝ մի օր թողեց ամեն ինչ և փախաւ գնաց վրաց ներսից թագաւորի մօտ և նրան զգուրեց Զահվերդի խանի գէժ։ Ներսից թագաւորը նայեալս թշնամացած լինելով Զահվերդի խանի հետ՝ օգուտ քաղեց այն հանգամանքից,

*) Բաճիճի. խան. մեղիքութիւններ. Բ. ապ. եր. ՅՃ.

որ միջուանի նիւթին խանք պատերազմ է: գնացել Զահվերդի խանի վրայ և Երբանյան-խանն էլ միա կարից յարմարուել է Դաննակի գլխաց, ուստի Մեկիք Յովսէփին զապահեցի զօրքեր և իւր պատուաւոր ծառաներից միմեմ Իւանէին տալով ուզարկեց նրա վրայ: Այս միջոցին Դաննակի և Ղապխու միմեմ բնափուսած ծառայակն կոչուած թուրք ջեղը, որ եկեմարիւում էր Դաննակի խանին, նրանից ապստամբում և ձառնում է ներակի իշխանութեան տակ: Այսպիսի նեղ հանգամանքում Զահվերդի խանը գիտում է նաքեցի լեզգիներին և մեծ խոտաններով նրանց օգնութեան կանչում: Դիմում է նաև չրքախաչ խաներին, բայց միայն Երևանի խանը մի փոքրիկ ցանց է ուզարկում: Աշակով որ իւր ոյժերը շատ փոքր են այս երեք թշնամիների հետ կռուելու: Համար՝ Զահվերդի խանը հաշտութիւն է կնքում նիւթին և Երբանյան խաների հետ և նրանց յետ զարմնում Այս միջոցին Յովսէփը գնա ևս Զամշադնումն էր, ուր գիմեցին քերականից Զրաղ և Այթա փախտախանները և պատմեցին, թէ Զահվերդի խանը վարդապետով փախտարել իւր հրախրած լեզգիներին՝ նրանց ուզարկել էր Երևանի կողմերը թալանելու: Դեղատաշ ծովի ափին որանք հանդիպում են քերականիներին, որ Երևանի խանից ապստամբելով գնում էին Տալաֆա՝ Փանահ-խանի որդու իշխանութեան տակ ձառնելու: Այստեղ սրբանց մէջ կռիւ է տեղի ունեցել, և լեզգիները թալանել և զերել են շատերին, որանց մէջ և 20 հայ բնուանիք: Արդ խնդրում էին, որ Մեկիք Յովսէփը օգնութեան հասնէ և զերիներին աքստէ: Մեկիք Յովսէփը յարգում է նրանց խնդիրը և Իւանէի ու Զամշակի Ալլահմերգի սպեանի հետ բնկնում է լեզգիներին յետեից և Գետաքակ գիւղի ձառ մեծ ջարդ տալով նրանց, բոլոր զերիներն ու աւարը յետ է խլում: Լեզգիները յաջմեում և բոլոր աւարից զրկուած փախչում են իրենց երկիրը: Այս լսելով Զահվերդի խանը մարդիկ է ուզարկում փախտախանների յետեից և յորդորում է իւր ձառ զառնալ, որպէս զի ինքը կարողանայ նրանց շահել: Նրանք լին համաձայնում յետ զառնալ, այց կրճեքը ձեմելով պատասխանում են, թէ Զահվերդի խանն եղաւ իրենց թշուառութեան պատճառը և թէ իրենք մի որ վրէժը կը հանեն: Իսկ միջառորուածներից ու փախտախաններից մի քանիք վերադառնում են Զահվերդի խանի ձառ, որանց նա ուտետ, հանգրծ, մի է տալիս և թոխչի նշանակում բռնիքիւ:

Սրբ նրանք հանապազ են բնկնում զանմալեցիները բնկնում են նրանց յետեից և կողպում են նրանց, որովհետև իրանք շատ անգամ կողպաւուել էին նրանցից: սակայն Զահվերդի խանը մարդիկ է ուզարկում որ աւտիկ ձեմելով յետ են բերում այց զանմալեցիներին, և Զահվերդի խանը նրանցից շատերի քիմն ու աղանքները կտ-

բառեկ է տալիս։ Այս փարձունքի համար գանձակեցիները պիտու են սաստիկ առեկ ձահվելոյի խանին։ Մի քանի օրից յետոյ ձահվելոյի խանը կանչում է Գանձակի մեծամեծներին և նրանց առում է թէ ինձ զրամ տաւէք, որովհետեւ լեզգիներին փարձաբութիւն խառաջայ և յոտի, որով նրանց թշնամացրի ինձ հետ։ այժմ գէտք է տամ մէկ էլ ուզում եմ որդուս ամուսնացնել և զրամ յունիմ։ Քաղաքի մեծամեծները առանց որոշ պատասխան տալու զուրս են գալիս նրա ժամից և իրենց մէջ խորհուրդ անելով տալիս են նրա պահանջած գումարը։ Սակայն մի երկու օրից մի երեկոյ բոլորը հաւաքուելով յարմարում են ձահվելոյի խանի սան փայ, բոլորին կոտորելու նպատակով։ Այս զաւաթութեան ժամին ձահվելոյի խանը միայն մի ժամ առաջ լսելով՝ աւելում է իւր որդուն և մերկ ու բարբի փախչում է Զանքա, մեղիք Աղամի ժող, որ իրեն բարեկամ էր։ Խանի միւս որդիքը և մի կինը, որոնք սարը ամուսանաց են գնացած լինում, այս բոլոր լսելով փախչում ապահւնում են Արեւանի խանի ժող։

Գանձակեցիները անմիջապէս հրաւիրում են Փանահ խանի որդի Իրբահիմ խանին, որ սիրով յանձն է աւելում և գալիս է Գանձակի ձահվելոյի խանը մեղիք Աղամի մեծնաւութեամբ նստակ է գրում շաժաղկեցիներին, որոնք իրենցից ապստամբել էին, և աղերսում է նրանց իրեն օգնութեան հասնել։ Սրանք յարգում են նրա խելիքը և շուտով գնում են նրա ժող։ Դիմում է նաև Ներակի թագաւորին, ու ձերտանքի նիւստին խանին և օգնութիւն հաջցուծ Նոյն խնդիրը աւելում է նայեցէս հարեցի լեզգիներին, խոտուանալով իւրաքանչիւր անձին 5 թուման Եւ առանց ապստելու օրանց օգնութեանը՝ շաժաղկեցիներին և մեղիք Աղամի հետ յարմարում է Գանձակի փայ և բազում պատեալաբեկ Իրբահիմ խանի հետ։ Այս ժամանակ մեղիք Յովսէփը Ներակի թագաւորի կարգադրութեամբ փայց զօրքով գալիս է ձահվելոյի խանին օգնութեան։ Այս լսելով Իրբահիմ խանը թաքնում է ձահվելոյի խանի պալատն ու կայքը և իւր հետ աւելելով խանի մի կինը, որ մնացած էր Գանձակում, վերադառնում է Զուշի։ Նրա հետ գնում են իրենց բնականներով և այն գանձակեցիք, որոնք այդ զաւաթութիւնը տարբերով հրաւիրել էին Իրբահիմ-խանին։

Զուտով հասնում են և հարեցի լեզգիներն ու ձերտանի նիւստին խանը։ Նեղգիները բռնում են ձահվելոյի խանին և խոտի պահանջում են որ վնարէ իրենց թէ առաջին և թէ այս անգամ խոտացած փարձաբութիւնը։ ձահվելոյի խանը անհարացած փախչում է նիւստին խանի փանը, և առ սկսում է համոզել լեզգիների գլխաւորներին, որ այդպէս պահանջող չլինին, սակայն նրանք ոչ մի ուշադրութիւն չեն դարձնում և պահանջում են թոյլ տալ աւարել կամ Զանդաղինը և կամ Քիլիսա-

բնեղը, կեանքն իսանք աննարպած փախչնում է Ջահվերդի խանին վրայ բանակը, մեղիք Յովսէփի մօտ, և սա խիստ կերպով սկսում է խօսել լեզգիների հետ: Այս պատճառով նրանք զայնս բանափում են Փիլիսաքենդի հանդէպ, ժողովութիւն ունենալով նրան աւարել: Այս միջոցին Ջահվերդի խանը մի փոքր գումար է գտնում և տալիս է լեզգիներին և միջնորդներով ու աջակցելով գոհացնում նրանց և յետ դարձնում: Մեղիք Յովսէփը վրայ գործով Ջահվերդի խանին ձրացնում է Գանձակի բերդը և այստեղ բաւական միջոց մնում է կարգը վերականգնելու և ապա վերադառնում է Ներսէյ Թազաւորի մօտ:

Այս յաջութիւնների պատճառով Ներսէյ Թազաւորը Գեոտաշէն գիւղը նուիրում է Մեղիք Յովսէփին, ուր նա իւր մարդկանցով պիտի ապրէր առանց կախում ունենալու Ջահվերդի խանից:

Այս պատճառով Ջահվերդի խանը անելի ևս դիտարկում է մեղիք Յովսէփի հետ և մի առիթ է փնտռում նրան գնաւելու. մի որ նրա երէց որդին, Մահմեդ-Հասան-խանը, հօր համանով աւանում է զօրքը և հաշակելով թէ գնում է Կուր-գետի կողմը, ուր խոր, լեզգիներ են երևացել՝ կէս զիշերին փոխում է ճանապարհը և յանկարծ ընկնում մեղիք Յովսէփի վրայ: Գեոտաշէն գիւղում և սխում կոտորել նրա բանակը, Իսկոյն մեղիք Յովսէփի որդի քաջ և արի Բէկդարը վեր է թռչում և սարն առած միայնակ զուրս է վազում և ընկնում Հասան-խանի զօրքի վրայ. հայրը և ծառաներն էլ օգնութեան են հասնում և կոտորելով զուրս են քշում յարձակուողներին, ապա խոնց բոլոր զօրքը առած մեղիք Յովսէփը զուրս է գալիս խանի զօրքերի ղէմ և մեծ կոտորած տալով փախչնում: Իսկ նրանց զօրքի մէջ եղած հաշերին խնայում են և ձայն տալիս, որ հեռանան անօրէններէջ: Մահմեդ-Հասան-խանը մեծ անօթ համարելով յաջութեան յետ գտնալը՝ սգրով յետ է դարձնում փախչողներին, խոյ ով որ չէր յետ դառնում կռուելու, նրան ինքն էր սպանում:

Այսպիսով պատերազմը կրկին ստատկանում է, և մեղիք Յովսէփը կոտորելով առաջ է անցնում, մինչև Գանձակի բերդի գուռը, որը պաշարած պահում է մի քանի օր շարունակ:

Այս միջոցին Ջահվերդի խանը գիմում է Ներսէյ Թազաւորին և խնջում հեռացնել մեղիք Յովսէփին. սա էլ գրում է մեղիքին, որ թողնէ զաշարուժը և քաշուի իւր հաշերն Իգլիմիդորդ զաւառը. որպէս զի այդպիսի կռիւներ աչկես չպատահին: Իջարհիմ-խանն էլ հաշտում է նրա հետ և հրաւիրում է նրան վերադառնալ իւր երկրը, Իգլիմիդորդ, երդուելով որ աչկես արշաւանքներ չի գործի նրա երկրի վրայ:

Մեղիք Յովսէփը գնում է Իգլիմիդորդ և այստեղից յաճախ

յարձակումներ է գործում Գանձակի երկրի վրայ և մեծ վնասներ է պատճառում ^{*)}).

Մեղիք Աբամն էլ մեղիք Յովսէփին հետեւելով հաշտում է եք յաշիմ-խանի հետ և վերադառնում իւր երկիրը Զարեհը:

Աբսրան պատերազմներ վարելուց յետոյ մեղիք Յովսէփը մեռնում է 1776 թ. և թաղւում է իւռեկի փանքի մօտ:

Մեղիք Յովսէփը երկու որդի ունէր, Բէկար և Արով: Նրա մահից յետոյ նրան յաջորդում է Բէկարը, որ սակայն երկար չի իշխում: Մեղիք Բէկարը յաջմանդամ, բարձրահասակ, քաղ և արի մարդ էր: Նա կարգաւ էլ գիտէր, որ այն ժամանակ մեղիքների մէջ հաղապետ երեւոյթ էր Քերականութիւնը նրան ուղարկել էր Սիմէոն կաթողիկոսը ^{**)}:

Նա մասնակից էր լինում իւր հօր պատերազմներին և զեռ նրա կենդանութեան ժամանակ ինքնազուխ գործում էր և կռաւարում: Բայց գժադադարս նրա կռաւարութիւնը երկար չտևեց՝ նա ընկաւ լեզգիների զէմ պատերազմ մղելիս Գէօրան գիւղի մօտ:

Այդ անպարտելի քաջի անակնկալ մահը Ժողովուրդը այսպէս է բացատրում:

Միւրջեռ քաղ Մեղիք-Բէկարը, նստած իւր սեպիոյ մին, հրաման էր ուղարկում, որ Բորսանկում բանակած իւր հինգ հարիւր զինուորները շտապեն իւր յետեւից հասնելու, որպէս զի շախմատն լեզգիների առաջնորդ Բահարլիների գլուխը՝ նրա մայրը, խաղաղատէր Զեքիբնարը, գուրս է զայիս առաջը և աղերսում է, որ լցնայ պատերազմ, որովհետեւ ինքը գիշերը փառ եղալներ է տեսել և այժմ էլ աաստիկ տխուր է: Արդին չի լսում մօրը, և երբ առ միտ տանկից բռնած ուզում է թռնի արգելել՝ մեղիքը հրում է նրան, փայր ձգում և ինքը առաջ անցնում: Արդու այս անօրինակ կոպտութիւնից յուզւում մայրը անիծում է նրան, թէ յետ լքանաս:

Մեղիք-Բէկարը գնում է առաջ, իւր ապաստարանների ուղիով: Թեմք, երբ հասնում են Սաֆի-քիւրդ գիւղի ստորոտը՝ մեղիքը իջնում է միտց և հրամայում է սպանել, որ զօրքը գայ: Նստած մի Ժայռի վրայ՝ նա տխուր ծածկում է, և երբ հետուից բարձրանում է զօրքի միերի փռչին՝ հրամայում է իւր մարդկանցը մի քիչ հայ ուսել, որ նրանց զայիս անմիջապէս նանապարհ ընկնեն: Ինքն էլ մի օդ է խմում և մի կտոր զաքիայ գնում թերանը, բաց առ կույ չի գնում: Նստում է, փայր թափում և տխուր նախազգացութեամբ նստելով մին

^{*)} Ինտալցնում Մեղիք-Յովսէփի շինած միթահանքն ու ջրաղացը գերբն ապրիներս Մեղիք-Բէկարեան ժառանգները ծախեցին Մեղիք-Մեհալսի ^{*)} Գանձակին:

^{**)} Գիւրան հայոց պատմ. Է. Գ. երես 535.

առաջ է գնում կուսի դաշտը. այստեղ մօր անէ՛նքը կատարում է, և նա ընկնում է հրացանի գնդակից...

Բայց խնայէ՛ս Մելիք-Քէլկարի կեանքի մէջ հետեւեալ սիրացնե վէպն է տեղի ունենում.

Մելիք-Քէլկար Բ. ամուսնացած էր Մելիք-Քանապար Բ-ի դուստր Եւսեբեանի (Մարիամի) հետ, բայց չնայելով դրան՝ նա պահում էր մի սիրունի Բալա անունով. Սրա համար նա Քարխափուտի ձորում մի գնդակից աչդի էր անկել և ամարանոց կառուցել. Եւս շինութեան հետքերը մինչև այժմ էլ կան, և մրգատու ծառերը խառնուելով փայլի ծառերի հետ, բունել են ամբողջ ձորը, որի միջից կարկաշելով հասում է մի փոսի.

Երբ մելիքի սրինաւոր կինը լսում է ամուսնու զաւաճանութեան մասին՝ սաստիկ յուզուած, տանում է օրօրոցը, որի մէջ քնած է լինում փաշրքիի Գրիգորը, և գնելով սկեսրոջ առաջը՝ առում է, «Բանի որ քո տղան մի աղաթնի է սիրում՝ Մելիք-Քանապարի աղջիկը այստեղ գործ չունի, վերցրու թողա՛ւ. Տիկին ներքինաւոր աշխատում է խաղաքեցնել նրան, խոտանալով ուշիկ նանապարէի բերել օրդուն. Յախալն ինքը Մարիամը, որ իւր հօր նման միջոցներէ մէջ խորութիւն գնել չգիտէր՝ վաճում է ինքը զրա առաջն անել, ուստի և կաշառում է իրենց կարա ծառային, որ տղան մելիքի սիրահուռն. Որտեղում են այն գիշերը, որի յաջորդ առաւօտը մելիքը պատրաստւում էր պատերազմի ելնելու. կարան ժոնում է Բալայի սենեակը և քնած միջոցին նրան խեղդում է՝ հէնց նրա երկար ձագերով և ապա տանում մի հօրի մէջ ձգում. Ըստատեան, երբ մելիքը մի նստած շտապում էր գնալու՝ տարածում է Բալայի սպանման լուրը.

«Երբ էր վերադառնում, ես էր գտնեմ սպանողներին՝ առում է նա և գնում.

կարան տարափում է այս խաղաքից, նա գիտէր, որ մելիքը կարող է իմանալ, թէ ով է սպանել և այն ժամանակ ոչ միայն իւր գլուխը, այլ և իւր ամբողջ ընտանիքը գո՛ւ էր գնաց նրա վե՛ժխրեղբորութեան. Ուստի և ո՛հիրից ո՛հրի անցնելով՝ պատերազմի խառնուրդի ժամանակ հրացանի մի գնդակով փայր է գործում քաջին և ինքը առաջինը վրայ փաշկով՝ գրկում գիտել և նախուելու մէջ փաթաթած գնում միու վրայ ու բերում տուն...

Մելիք-Քէլկարը որդի չունենալով՝ մելիքութիւնը անցնում է նրա եղբորը, Մելիք-Արսիին. Սա մի քաջ, պատերազմաւէր, եռանդուն նախաձեռնող և անխոնջ անձնաւորութիւն էր *).

Սրա ժամանակ ռուսաց ազդեցութիւնը Կովկասում աւելի ևս

*) Կովայեանի. ԱՅԿԱ ԲԱՅ. ԱՐԿ. ԿՈՅ. Դ. Ի. № 54.

գործարարել էր, և Կոստային՝ Կայսրուհին մտածում էր տիրել ամբողջ Ցանկատանին և Կոստանդնուպոլիսը զարմնել քրիստոնեական պետությունների մայրաքաղաք, ինչպես և Անդրիոպոլիսում վերականգնել երկու քրիստոնեական տերութիւններ, Հայոց և փայտ, որ միայն Ռուստատանից Կայսրուհի ունենային, Այս մտքի իրագործումը չանձնուած էր իշխան Կ Պետեովիկին, որ ջանկանալով կրել Հայոց թագաւորութեան թագը՝ որտով կպած էր գործին և իշխան Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արդութեանի միջոցով անձանձրոյցի գործում էր և արդէս պէ հրապարէ միւս զաւառներին ևս առաջ Կոմանաւորութիւնը խնդրելու՝ իշխան Պետեովիկը մեծամեծ չնորհներ էր արել փայտ Լեւոնի թագաւորին, որ և 1784 թուին երգուել էր Կոստայիմ լինել առաջ զաւին:

Այս միջոցին գեներալ Պ. Ս. Պետեովիկը գրում է մեկիւ-Յովսէփին, թէ ինքը հրամայել է առաջ գործին՝ Յարմաշէփի հրամանաւորութեամբ գնալ Վրաստան, արդ թող ինքը պատրաստուի իւր Կոստանիկերով գուրս գալ Ղարաբաղից, և որովհետեւ մեկիւ-Յովսէփը կենդանի չէր՝ այդ պատճառով այս նամակը ստանում է մեկիւ-Ֆրիգանը:

Նոյնպիսի նամակներ ստանում են և մեկիւ-Ազամ Իսրայէլեանը, Մեկիւ-Դանիէլ Մեկիւ-Քէփեանը, որոնք Արտի հետ ժողով են հաւաքում Դանձասարի փանքը և Յովհաննէս Կաթողիկոսի հետ միասին, 1781 թուի զեկտեմբերին խնդրողական նամակներ են ուղարկում Կայսրուհուն, Պաշ Պետեովիկին և Յովսէփ Եպիսկոպոսին, որոնց պատասխանն էլ ստանում են 1782 թուի յունիսին Այս միջոցին քիչեւ մեկիւ Ազամ Իսրայէլեանը մեռնում է, Յովհաննէս Կաթողիկոսը, Մեծում Ազամեանը, Արտի Յովսէփեանը, Մեկիւ-Քէփեանը կրկին նամակներ են ուղարկում Կայսրուհուն իրենց Դանիէլ և Դարբիէլ մարդկանց մեքով, որոնց պատասխանն էլ իւր ժամանակին ստանում են: Այս բանը իմանալով Իրանիմ խանը՝ 1784 թ. նոյեմբերի 3-ին հրապարկում է իւր մօտ Յովհաննէս Կաթողիկոսին և քիչեւ մեկիւ-Քէփեանին ու իւզապիւններին, կեղծելով իբր թէ ոչինչ չգիտէ, Այս հրապարկումները գալիս են՝ սպանել է ապրի Յովհաննէս Կաթողիկոսին, իսկ այս եղբայր Սարգիս Եպիսկոպոսին, միւս երեք եղբայրների և մեկիւ-Մեծումին բանտարկում է Ջուշու բերդում և 9 ամիս և 6 օր այնտեղ պահում:

Միևնոյն ժամանակ հրամայում է թաղանել Դանձասարի փանքը:

Մեկիւ Արտի էլ ուղևորուել է զէպի Ջուշի, սակայն Ասիա-բանի մօտ լսում է թուրքերից, որ խանը բանտարկել է մեկիւ-Մեծումին, ուստի անմիջապէս յետ է գառնում և Ֆրիգոնի և իւր ըն-

տանիքի հետ փախչում Թիֆլիս, ներառ թագաւորի մօտ, ուր և գալիս է մեղիք-Մեծւումը, փախչելով բանօղի:

Վերապէս 1787 թ. ռուսները օգնութեան են հասնում և Բուրնաշով գնդապետը ռուսաց զօրքով և ներառ թագաւորը իւր 5000 զօրքով գնում են Իրրաւին խանի վրայ: Սրանց հետ են լինում մեղիք Արմուր, մեղիք Ֆրիգոնը և մեղիք Մեծւումը: Սրանք բոլորը իշ. Յրքելիանի հրամանատարութեան տակ գալիս են մինչև Դաննակ, բայց այստեղ յանկարծ գնեւերալ Բուրնաշովը հրաման է տաւում անմիջապէս վերադառնալ Ռուսաստան, որովհետև չազնի էր երկրորդ ռուս-աւանդական պատերազմը: Ներառը ռուսաց զօրքերի հետ յետ է դառնում. նրանց հետ են գնում և մեղիքները, ապառն ճանապարհին մեղիք Ֆրիգոնը ընկնում է Իրրաւին-խանի մարդկանց մեռալք, որոնք սաստիկ տանելում են նրան, մինչև որ նրա ձեռքըցաւը Ջուճուղը 10,000 ռուբլի փրկանք տալով ազատում է նրան *):

Իրրաւին-խանը այսպէս անակնկալ կերպով ազատուելով ռուսներից՝ աւելի ևս բռնանում է. թաղանում աւելում է Եղիքմիդորդն ու Ջրարեքը, աւաղիւնի վրայ մեղիք է նշանակում Խարայէլին, իսկ երկրորդի վրայ Դիւլ-Լափտալ զիւղի Ռուստամ-բէկին: Մեղիք-Մեծւումի մօրն ու մեղիք Արմուրի ընտանիքից մի քանի հոգի բռնում և տանում է Ջուշի Այս հաղանքների ժամանակ այս երկու գաւառներից մօտ 500 տուն փախչում են և գաղթա վերաբնակում Ջաւրորում, Դաննակի մօտ:

Մեղիք Արմուր և մեղիք Մեծւումը Թիֆլիսից Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջոցով նորից գլխումն են անում կայսրուհուն, խնդրելով խնայալէս օգնել իրենց գոնէ մի փոքրաթիւ զօրքով, որովհետև իրենք կարող են նրանց ահարկու անունով սննդացնել պայտից դուրսիւնը և ընդել Ջուճուայ խանութիւնը: Իսկ եթէ օգնութիւն չգտնուի ինի՝ Թոյ տան իրենց գաղթելու հասցից ծովի ափերի մօտ, Դերբենդի շրջակայքը, ուր իրենց տրուելիք երկիրները իրենց սեփականութիւն համարուին և իրենք մեղիքներն ու նրանց ժառանգները լիազատար իշխանութիւն ունենան իրենց հաւատակներին տիրելու:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը այս երկու մեղիքների խնդիրը իշխան Գ. Պատեռնիկի միջոցով ներկայացնելով Կասարինէ կայսրուհուն՝ ի միջի ալլոց ասում է. **) Մեղիքները պահանջում են, որ բարեհաճեն հաստատելու իրենց վաղեմի արտօնութիւնները, որ ամենահին ժամանակներից փաշելում էին իրենք, և որ մինչև անգամ իրենց թշնամիները չեն կամեցել խափանել, այսինքն, որ նրանք իրաւունք ունե-

*) ԱՅԿԱԿ. հր. 871.

**) Բաժնի ելին 114.

Նաև տիրելու իրենց հպատակների վրայ և նրանց յաշորդները նույնպէս իրաւունք ունենան ժառանգելու նոյն իշխանութիւնը, նոյնպէս և այն երկրները, որ կը որսան իրենց բնակութեան համար, կարգաւան անգահանացնել միննոյն իրաւունքով:

Այս խնդիրների պատասխանը յայտնի չէ. Ռուսները զբաղուած լինելով տաճկական պատերազմով չկարողացան օգնութեան հասնել հայ մեղիքներին, որոնք անհամբեր պատում էին զրան. Վերջը տեսնելով որ աւստայ օգնութիւնը ուշանում է՝ նրանք սկսեցին համոզել ներակին, որ հայ վրաստանի գործով յարձակուեն Երբա՛նի խանի վրայ, սակայն ներակը ոչ միայն չհետեւեց այս առաջարկին, այլև համաձայնեց յանձնել նրանց Երբա՛նի խանին այն պայմանով, որ սա էլ յետ դարձնէ այն երկու հարկը թուրքերը, որոնք առաջ վրայ հրապատակութեան տակ էին և Բաքայուից փախել եկել էին Ղարաբաղ և Ոսկերանի շրջակայքում բնակութիւն հաստատել:

Իսկ այս անգամի վարձուիքը հեշտութեամբ կատարելու համար ներակը հրաւիրում է մեղիքներին Թիֆլիսի Որթանալա կոչուած ազգիներում հացկերութիւի, որպէս զի հարեցնէ և այդ գրութեան մէջ հեշտութեամբ բանելով ուշարիէ Երբա՛նի խանին. Բաքերայաւարք հայ մեղիքները ներակի հայ քարտադարի միջոցաւ խմանում են նրա այդ ծաղրութիւնը, ուստի և առաջիկայով թէ մինչև հաջը կաննում են մի քիչ որս անել՝ չեմնում են միմեզ և փախչում գէպի Գանձակ. Զանապարհին մեղիք Մեծօլումը վրացի ապշալանների միջոցաւ բուր է ուղարկում ներակին. թէ չի ծառանայ նրա հրապարկութիւնը. Գանձակում Զուաղ-խանը սիրով ընդունում է նրանց, տեղ և միջոց տալիս ապրելու:

Երբա՛նի-խանը Յովհաննէս կաթողիկոսին պահանջուց յետոյ Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը տաւել էր իւր հու. հպատակ Իսախէ կաթողիկոսին որ Արիցձանիանց վանքի կաթողիկոս էր համարւում, թէև նստում էր Գանձակ. իսկ Արիցձանիանց վանքի կաթողիկոսութիւնը այդ ժամանակ անցել էր փոքր Սիմոն անունով մէկին, որ նույնպէս Երբա՛նի խանի հու. հպատակն էր. այս պատճառով մեղիքները ցանկանում են ունենալ իրենց կաթողիկոսը. ուստի մեծ զր-ժուարկութեամբ Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսին Գանձասարից փախցնում են Գանձակ և այստեղ 1724 թուին Աղուանից կաթողիկոս օձեղ տալիս. այսպիսով Աղուանից փոքրիկ երկրում միաժամանակ երեւեցան երեք կաթողիկոսներ, որոնք միմեանց գէ՛տ կռուելով՝ զբաղեցրին Ժողովոյին և վրասեցին ընդհանուր զործին. Մեղիք Աբաֆն ու մեղիք-Մեծօլումը ապրելով Գանձակում Զուաղ

խանի ձա՝ Հեռզեմե՛ միմեանց Հեռ թշնամացան, Մի անգամ երբ երկուսն էլ Քաաղ-խանի ձառն աչի էին հրապրում՝ միմեանց Հեռ սաստիկ կուռեցան այն պատճառով, որ մեկը-Մեծյումը զաւր ուսում է, ք. եւ երբ զարսից Աղա-Մահմադ խանը 1796 թուին պաշարեց Ջուշի բերդը, մեկը Արսիք միանալով մեկը Քուճուզ մեկը Ջահնգարեանի և Իբրահիմ-խանի Հեռ՝ սկսեցին պաշտպանել Ջուշու բերդը, իսկ մեկը Մեծյումը Քաաղ-խանի Հեռ անցաւ Աղա-Մահմադ-խանի կողմը և նրան համոզեց մի առժամանակ թողնել Ջուշու բերդի պաշարումը և գնալ աւերել Թիֆլիսը, Աղա-Մահմադ-խանը հետեւեց մեկը Մեծյումի խորհրդին՝ 1796 թուի սեպտ. 12-ին անոււեցաւ Թիֆլիսը և թալանուեց, որով և լուծուեց մեկը Մեծյումի գէպի Հեռակը պահած սիւր, նրա ցոյց տուած անհրապարտութեան համար:

Մեկը-Արսիք Աղա-Մահմադ-խանի Պարսկաստան վերադառնալուց յետոյ կրկին վերադարձաւ Դաննադ, Քաաղ-խանի ձառն եւ երբ 1796 թուին աուաները Քուրդիի համանառարութեամբ և Հայոց Յովսէփ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ առանց պատերազմի առան Դերբենդը, Ղարան և Ջամախին, ու հետեւեալ տարին ձառեցան Դաննախին՝ մեկը Արսիք համոզեց Քաաղ-խանին, որ առանց պատերազմի անձնատուր լինի աուաներին: Իբրահիմ-խանն էլ տեսնելով, որ բոլոր խաները ընդունեցին աուաց հպատակութիւնը, որովհետեւ նրանց կողմն էր հայ տարրը, երկրի գլխաւոր ոյժը՝ ինքն էլ խնարհուեց աուաց զանի առաջ, Բաց իր (1796 թ. յունիսի 6) Կատարին: Կայսրուհու մահուան պատճառով Քուրսիք յանկարծ յետ կանչուեց, այս բոլոր խանութիւնները նորից գրախ բարձրացրին և սկսեցին աւելի բարբարոսաբար նեղել հայերին, որոնք աուաների կողմնակից լինելով, տրիպէլ էին խաններին հպատակութիւն ընդունելու:

Դեռ այս քաախան լի՝ այս պատերազմների պատճառով հայերը յիարողացան երկիրը մշակել, ուստի և շուտով սաստիկ սով ընկաւ, որին և հետեւեց սարսափելի ժանտախտը, Աղա-Մահմադ-խանն էլ կորկին գիմեց Ջուշի և աուաւ այն, ապաւստի տիւեղով ամբողջ Ղարաբաղ, Սուֆեց, Ժանտախտից և զարսից բռնակալութիւնից տալանալան թշուառ հայ ժողովուրդը սկսեց զաղթել, բայց հւր-ամէն կողմ, ուր թի ազատ յոյս ձգում էր նրան, — Վրաստան, Ռուսաստան, Պարսկաստան:

Մեկը Արսիք գիմեց Վրաստան. նրա ժողովուրդը հետեւեց նրան, ստիպալի նեղութիւններ կրելով ճանապարհին Աւանդութիւնն առում է, թէ էրջեցեց մի գերդաստան ճանապարհին այն աստիճան նեղում է սովից, որ կինը տրիպում է անուանուն գնալ անառախց փայտ բերել և խորովել իրենց որդիներին մինին, երբ հայը աղի արտասունքներով ուրխորում է անտաւ՝ տեսնում է մի եղջերու, որի

եղջերները ծառի մուգերի մէջ բռնուած լինելով, չի կարողանում փախչել: Եւս եղջերուն փրկում է խեղճ երեխայի կեանքը: Պերդապէս հասնում են Վաստան. սակայն վրացիք, անհիշատակ Ներսիսից աւելի վառ են ընդունում նրանց. մերի, բաղլամ հայերը զանէ զուս բնկած մտրում են, և վրացիները զսնում են մի կտոր հաց ապու. նրանք պահանջում են հայերից, որ սարկութիւն ընդունեն, փոքր ինչ ուտեստ ստանալու համար: Սարկութիւնը, որ այդ ժամանակ տիրում էր Վաստանում, բոլորովին խաբէ էր հայերին: Սրանք ցանկանում էին այս երկրի մէջ ևս ունենայ մի անկիւն, ուր կարգանային այգիք իրենց վաղեմի որէնքներով: Բայց վրաց վարժուները այնքան յուսահատեցուցին էր, որ մեկիքները վնասեցին սուսաց կացսեր զինակ և ահա 1709 թուին մեկիք Քրդոն մեկիք-Քէկարեանը և մեկիք Զուճուշուք մեկիք Զահնապարեանը *) անձամբ գնացին Պետերբուրգ:

Ելածով մեկիքները խնդիր մատուցին Պաւ կայսեր, որի մէջ ի միջի այսոց ասում էին. «Մեր իշխան Պետեմկինը և նայն անուն միւս զենեկաւոր, բարձրագոյն բարեհաճութեամբ, զրաւոր կերպով կանչեցին մեզ բարբարոսների լծից ազատուելու. մենք, հանգիստօր կերպով և եռանդով ամբողջ աշխարհի առաջ արտաշնչեցինք թէ եմք արքայում ենք ամենքին և ամեն ինչ. գործով իսկ պատրաստ ենք, միացնելու մեզ և մեր բնասակները մեր համայն Ռուսիոյ կայսրութեան.... բայց անբարեխափի բախառի, որ անչափ է իւր հպանման մէջ, և մեր գծաբաժնութիւնից այս րոյոր մեր պատան բարիքները մեզ համար զարման լարիւր և կոտորեալ կորուստ: Մենք կայսր, փրկիք անսպանկաններս, ազատիք մեզ, որ զէպի Ռուսաց զանը ունեցած մեր անձնաիրութեան պատենառով կորչում ենք. արդարացրու Քո օգտութեամբ անուան վրայ գրած մեր յոյսը. մի մերժիք այս արեւոր»:

Մեկիքները խնդրում էին հետեւեալ երեք միջոցներից մինը. ա) Հնդուսեղ կացսերական հովանաւորութեան և իշխանութեան տակ և Ղարապաղ: բ) Գորք ու զարկել, որի օգնութեամբ կարելի էր լինէր զաղթեցնել մեկիքների հպատակ հայերին և ժառանգականներին և նրանց բնակութեան տեղ տալ Մաշադից մինչև Նիսանդրինոգրապար բնկած երկիրը և նրա շրջակայքը կամ գ). հրամայել Վրաց թագաւորին, որ նրանց բնակութեան համար տալ իւր իշխանութեան տակ զտնուած գաւառի երկիրը, որ այժմ Ղազախ է կոչւում, և տալանձ:

*) Մեկիք Զուճուշուք մեկիք Զահնապար Բի տալ արգին էր, որ Երէնքով պիտի ստանար մեկբաժնիւնը: Սակայն նրաբնիւթանը զրկեց նրան իրաւունքից և մեկիք նշանակեց միւս եղբայր, Յուսէինին, որ նրաբնիւթանի կնոջ Լուրի-Զառ խանուսի հարազատ եղբայրն էր: Մեկիք Զուճուշուք, ինչպիսի թաղ էր տեսնենք, այս րանից դառնալով պիտի ընդգնէ գնալ նրաբնիւթանին:

ում է մինչև Լոսի գետաբեր, ուր և առաջները կաշին հայկական գիւղեր, որոնք պարսից զանազան աւերածութիւններից զատարկուել են: Եւ եթէ այս երեք ինկիւրներից մէկը չի յարգուի՝ այն ժամանակ «հայրենիքից, հպատակներից, իշխանութիւնից և բոլոր կայսաւաճքներից զրկուած» ինկլաւաւները իրենց անասանելի կեանքի փնակը յանձնած են Եփրատի Մեծութեան քարհանութեան ¹⁾։

Կաշաբը յարմար գտաւ երբորդ միջոցը և 1799 թուի յունիսի 2-ի հրախարտելով քարհանեց առաջադրել վաղ թագաւորին՝ Ղազարի երկիրը յանձնել մեկիքներին: Իրաւարտաւոր մէջ առւում էր, ի միջի այլոց. «Թողնել յոյր այն իրաւունքները և արտաւանութիւնները նրանց (մեկիքների) հպատակ հայերի վրայ, որ նրանք ունեւին իրենց նախնին հայրենիքում, չղրկելով երբէք նրանց պատկանած այս իշխանութիւնից, քանի որ հաւատարմ կը մնան. իսկ այն ղեւաբում, երբ նրանցից միւր, որ կարելի չէ սպասել, ընդհանուրի քարհնկցութեան շահերին ընդդէմ կեցել... վարուել ինչպէս որ մենք կը հրամայենք ²⁾»։ Յրանց անկախ՝ Վրաստանում մինիսար Ս. Ս. Կոպչենսկան 1799 թուի ապրիլի 16-ին արուած հրահանգի 10 կէտում քաջատրուած էր, թէ Կաշաբը չանկանում է, որ այս նոր բրիտանեայ հասարակութիւնը Վրաստանում որքան կարելի էր ծաղկէր. «նոյն-իսկ այդ երկրի սեփական օգուանների համար, զուք պէտք է աշխատէք, որ թագաւորը այդ հոգիքը դիշէր մեկիքներին ամենամեծնետու պայմաններով և որովհետեւ մի աղջկայիս հասարակութիւն չի կարող հաստատուել և զարգանալ, եթէ նրան ի վաղուց հետէ յատուկ սովորութիւնները և կառավարութիւնը պաշտպանուած չլինին՝ ուստի և ցանկայի էր, որ նրանք Վրաստանից միմիայն որպէս փասաղ կախումն ունենային», վերաբերով թագաւորին մի շախաւոր հարկ և ժաւանկելով երկրի պաշտպանութեան ³⁾։

Միևնոյն ժամանակ Մեկիք Ֆրիզոնին և Մեկիք Քումշուտին արուեցան շքանշաններ և թաշակներ,—մեկիք Ֆրիզոնին՝ տարեկան 1000 ռուբլի, Մեկիք Քումշուտին 1400 ռ. և սրա որդի մեկիք Պոզոսին՝ 600 ռ.։

Վաղ թագաւոր Դէորդի ԺԲ. Կաշաբը հրախարտելի կեանք վաղ առուեց մեկիքներին հոգի, որոնք, ինչպէս երևում է 1802 թուի Ժաշիկի Յ-ին կազմած Վրաստանը զաւտանների բաժանելու փաւերաթղթից՝ հետեւեղներն են. Մեկիք Ֆրիզոնին՝ Ուզունցեար, իսկ մեկիք Արամին՝

¹⁾ Акты Кавк. арх. пом. т. I № 872. թշուած Յոգու: Спомениа Петра Великого съ Арм. народомъ. кр. СХІІІ.

²⁾ Անգ. №№ 875 և 876. թշ. Յոգու-ի թշ. 97.

³⁾ Акты Кав. Арх. пом. т. I № 1. 87 թշ. Յոգու-ի թշ. աշ. մէջ.

Քոչնիս ¹⁾ Իսկ նախ-կաշի (Աղմի-գալա) մաս բնակուած նոր գաղթականները պատահաւում են մեկը-Քումշուզին և մեկը-Ֆրիգոնին ²⁾։

Սասնայով այս գիւղերը՝ մեկը Արովը և մեկը Ֆրիգոնը ³⁾ վերագաւնում են Եղիմիլդադ և մեծ նեղութիւններով իրանց հպատակներին տեղափոխում են այս նոր տեղերը։ Ճանապարհին սրանք հալածւում են ոչ միայն Իրաւիմ խանի մարդկանցից, լեզգիներից, այլև Գանձակի Քաւադ-խանից։ Քանաւոր աղբիւրները ասում են, թէ երբ Քաւադ-խանը լսում է թէ մեկը Արովը ուղում է գաղթել, կանխում է թող լսող, բայց մեկը Արովը նրան հաստացնում է, թէ ոչ թէ Վրաստան է գնալու, այլ ուղում է Գանձակի մաս, ձրիս կոչուած տեղում գիւղ հիմնել և վերաբնակուիլ։

Քաւադ-խանը հաստում է, մանաւանդ երբ մեկը Արովը գիւղի հիմքը ձգում է. բայց հէնց որ Քաւադ-խանը միտնում նետանում է՝ մեկը Արովը գիւղերով անցնում է Գանձակի մասից։

Նոյն քանաւոր աղբիւրներն ասում են, որ լեզգիներին երկուդ պատնաւելու համար, սպանուած լեզգիներից խոտուիւկներ էին պատրաստում և անկում ճանապարհին։ Վերջապէս 7000 հոգուց մաս 4000 կորցնելով՝ մեկը Արովը հասնում է Քոչնիս։

Այստեղ իւր նախնի մեկընթաց իրաւունքներով և նախնի տփրութիւններով մեկը Արովը կառաւարում է իւր հպատակներին։ Այս իրաւունքները յիսուեցին նրանից և այն ժամանակ, երբ 1801 թուի սեպտեմբերի 12-ին Վրաստանը միացրուեց Ռուսաստանի հետ, որովհետև Վրաստանի ներքին կառաւարութեան կազմակերպութեան մասին նոյն թուին կազմուած կանոններում ասուած է. «Արարացից գաղթեալ հայերը, որոնք կառաւարում են տաւանին պատնաւթիւններով, մնում են իրենց մեկըների իշխանութեան ներքոյ ⁴⁾»։

Մեկը Արովը յաւաքուակի յարձակումներ էր գործում Ախալցխայի վրայ, որ այն ժամանակ օսմանցոյ իշխանութեան տակ մի աւանմին փաշայութիւն էր կազմում, այս յարձակումները գուցէ շատ երկար տևելին, եթէ 1801 թ. մայիսի 1-ին գեներալ մաջոր Լազարը

¹⁾ Անդ. հատ. 2. եր. 1145. ²⁾ Անդ. հ. I. եր. 123.

³⁾ Պատմական անեկդոտներից մի երկուսը. երբ Մեկը-Քումշուզն և Մեկը-Ֆրիգոնը գնացին Պանքրուրդ՝ պաշտում նրանց Կարափրեցին թէյով։ Մեկը Քումշուզը գալով խառնեց թէյը և ապա գալաւ Կփնից իւր սկանչի լեռեր, փափախի մէջ, որ լիանալով իրեն թէյը խմելու։

Տեսնելով արգելանքում սեղան և աթոռ, որ այն ժամանակ քոյրաբոյնի փաշին կազմաւում, Մեկը-Ֆրիգոնը հարցնում է մարդորդից—Մեկը-Քումշուզին, թէ ինչի համար են գրանց։ Ուս բացատրում է, ցույց տալով սեղանը, թէ նստելու համար է, իսկ միւսը (աթոռը) տաները վերան գնելու, որ պէտք է նաեղիստ նստի։

⁴⁾ АКТЫ I № 550.

չգրուեցանէր նրան, թէ զրա այդ բացը ընդդէմ է առաջ ահառ-
թեան և կարող է ծանր հետեանքներ ունենայ, քանի որ Ռուսա-
սանը խաղաղութեան գաշն է կապած օսմանեան պետութեան հետ ¹⁾։

Մեղիք Արոֆի թէ և զապաւեցնում է իւր յարմարութեանը, ²⁾ բայց
շուտով մի նոր հանգամանք դառնաւ է դառնում նրանց փրանորո-
գելու։ Ախալցխայի ձկրիքի փաշան ապստամբւում է օսմանեան կա-
ռավարութիւնից, որովհետեւ նրա պաշտօնը յանձնում է Ախալցխայի
նախկին փաշա Սուլէյմանի որդուն։ ձկրիքի փաշան գիտում է մեղիք
Արոֆին և պնդութեան խնդրում, իսկ սա այդ մասին յայտնում է գե-
ներալ մայեօր Լազարեան և Գիւրգի ԺԲ Թաղաւորին, որոնք խոր-
հարց են ապրիւ, ոչ թէ ձկրեքիին պնդութեան, այլ ընդդէմ գնալու ³⁾
և մեղիք Արոֆի յսում է նրանց խորհրդին։ իսկ մի կարճ միջոցից յետոյ կը-
րումի Ախալցիք փաշան գրում է Կնարինգին, թէ մեղիք Արոֆի եկաւ
Ախալցխայի (ապստամբ) փաշայի գէմ կառելու, որի համար և շատ
շնորհակալ եմ և այդ մասին յայտնել եմ սուլթանին։ Մինչեղի Ժա-
մանակ խնդրում էր, որ թեպէտ որով մեղիք Արոֆին զօրքերն աւելաց-
նել ⁴⁾։ Մեղիք Արոֆի պնդութեան գիտում է նաեւ Թաղաւորաւանց Աղէք-
սանդը, որ պարսից կողմը հակաւում՝ կամենում էր ապստամբեցնել
փառքիներին առաջ գէմ։ Մախայի մեղիք Արոֆը հաւատարիմ մնալով
առանձնորէն, չէ կատարում նրա խնդիրը, որով և զրդուում է նրա
թշնամութիւնը, փանդաւայն ենթարկուելով։ առանձնորի կողմից կա-
կանքների, և երեւի այս է եղել պատճառը՝ որ երբ Կովկասեանին, Վր-
աստանում միեմտօր նշանակուելով եկել է Քիւրիխ՝ գաել է մեղիք
Արոֆին 2—3 ամիս առաջ բանտարկուած, որին և ինքը արձակել է
տուել։

Այդ միջոցում մեղիք Արոֆը, Կովկասեանու աւելում ունեցել է
400 ընտանիք իւր Խզիրմիզօրդի գաղթականներից և 100 ընտանիք
ալբիշ տեղեկից եկած հպատակներ, և կարող է մինչև 1000 զինուոր
հանել ⁵⁾։

Մեղիք Արոֆի պնդութեանն է գիտում նաեւ փայտ Թաղաւորի Դա-
րիշանը, որ իւր ամուսնու Դէրդի ԺԲ-ի մահից յետոյ աշխատում էր
զաւր յանձնել Աղէքսանդր որդուն, որի հետ և պնդում է բանակել ⁶⁾։

Ահա այսպէս Մեղիք Արոֆը Վրաստանում առաջնակարգ նշանա-
կութիւն ունեցող մարդ դարձաւ։ նրա նկատման զրոթիւնն էլ բա-
ւական բարեխաւով էր, որովհետեւ բացի ապօրական եկամուտից՝ նա

¹⁾ ԱՅՄ. հ. I. հր. 637. № 687.

²⁾ ԱՅՄ. հր. 638.

³⁾ ԱՅՄ. հ. I. № 69. ⁴⁾ ԱՅՄ. №. 1031.

⁵⁾ ԱՅՄ. հ. I. ՅԱՅԵՏԻ ԿՈՎԱԼԵՆՍԿՈՅԻ օ Դրուիւ.

⁶⁾ ԱՅՄ. Արշ. ԿՈՄ. հ. I. հր. 640.

ասանում էր նաև ասրեկան 500 թուման (1,500 ռ.) եկամուտ պահպանելու պաշտոնից, որ տուել էր Պէդրգի ժժի։ Այս պաշտոնի նշանակութիւնը այն էր, որ մեկըր պէտք է Ալաբերդում 1) նախարարի վրայ պահանջանքներ պահէր և իւր ձեռնարկները պէտք է ուղեկցէին կարասաններին մի իջեանքի մինչև միւս իջեանք, և այս ծառայութեան համար հարկ էին վերցնում, բացի ուսելիքներից և աղից, բեռից մի քանիսի։ Մինչևից ժամանակ նա պետի ուղեկցէր և այն կարասանին, որ գնում էր Կոստից աղ բերելու։

Մեկըր Արաֆի համարումը Պէդրգի ժժի ժամ այն աստիճան բարձրացաւ, որ երբ Դարբասի միւս մեղիքների հարստանքից մի քանի հարկեր բնութեւր փախան Փամբակ, մեկըր Արաֆը կարգադատ նրանց ևս իւր իշխանութեան սակ տանել, և երբ մեկըր Զուճուզը բողոքեց Պէդրգի ժժին և յետ պահանջեց իւր հարստանքներին Պէդրգին փախանակ մեկըր Արաֆից զաղթականները պահանջելու, Զարալուի Խանարիս կոչուած ջրանցքը Ժամանակաւորապէս տուել մեկըր Զուճուզին, որ աչկա պահանք չանէ 2)։

Պէդրգին շատ անգամ գովում էր մեկըր Արաֆին նրա ծառայած ծառայութիւնների համար և մի անգամ էլ զրում է. նկցեա, կեցցեա. խնայեա մեկըր Յովսէփի արժանատւոր որդի, մեր այնքան գոյելի և հանելի քաջութիւնները մեզ շատ ուրախացրին, և մենք գտնելով զրա մէջ մեզ ծառայելու այնպիսի եռանդ, որպիսին մի ուրիշը չէր կարող ցոյց տալ, յայտնում ենք մեզ մեր շնորհակալութիւնը և նորից կրկնում ենք կեցցեա 3)։

Սակայն շատ երկար լին տեւում այս բարեբաւտի օրերը։ Պէդրգի ժժ. մեռնում է. ռուս կառավարիները և Վրաց իշխաններն այնպէս բարեկամարար լին փախում նրա հետ, հետզհետէ սահմանափակում են նրա իրաւունքները, 1804 թուին նրա աւագ որդին, Ռուստամ-բէկը ռուս-գարսխիան պատերազմում զերի է բռնում և թաւրիկում գլխատում, վրացյան մեկըրը իւր ցաները յայտնում է Միխայիլ Կարաբեանին իւր 1807 թ. նոյեմբերի 23-ին զրան հետեւեալ նամակով 4)։

1) Լայպեր լեռան ժամ զիւղ. Թիֆլիսից Զարալույս վրայով Արեան տանել ճանապարհի վրայ։

2) Агва Арх. Коз. 5. II. кр. 1158—1159.

3) Անդ. 5. 2 կր. 1156—1157. Նաև Казак. старина 1872. № 2-к, 36.

4) Այս նամակի իշխանից աւելում գտնուէր տապալ մեր պատկանելի պատմաբան՝ պ. Ա. Երկցեանից, որին և իւրին շնորհակալութիւն եմ ցոյցնում։

Դերաստիս բարձր բարեճանկ իշխանապետ աղայ Մինաս

Ամենպատիւն ազգիս նշոյց և յատկապէս իմ ողորմած և ամենաբարեբար արեւուազույթ տէր:

Իբրեւ զարեգակն փայլի բարձր և ամենաշանկարի անուն մեր ընդ ձագս աշխարհի բարեհրչակեալ քարոյն անդադար յամենայն մրտեղեաց և զուր Է.բ այս որ անկեպաւթիւն մեր և յոյս և ես սրհնութեամբ մնացեալ յողիւզաց յերեւելց ի վեհից նախնեաց յարանց քարաց և յսրհնեալ արմատաց:

Արդ եթէ զուր որ այսօր իբրեւ ճառ տալարթախիտ և պաշտօնց նաղկեալ է.ք ամենաբար բազկաւ Բարեբեղուն և ունիւք Համարմալութիւն բարեխօսել փառն ազգիս առ աստուածառիկ կայսերդ առաւադարդ և բարեշնորհս առնել, և մեք մերով զանազան ազգի ազգի քաջագործութեամբ և մեծազոյն հաւատարմութեամբ մնացեմք անբարձ և անպատկ յանկեալ ուրեք, և իբրեւ աննշան ոք, և հասարակ աննն Համարեցեմք, ապա երբ լինիցեմք բարեբարտ և ճամ յայտնիցեմք զցառն մեր. եթէ յուսահողի Զահամիր աղայն լսելով զմեծագործութենէ Դարաբարու մելիքացս՝ ցնծալ յողի, զանազան կերպիւ ուժառա լինէր մեզ մեղիքացս, զուր, որ այս որ ողորմութեամբ Քրիստոսի առաւել է.ք.քան զնա փառօք և պատուով, որչափ ևս առաւել պարտիւք ձեռնառ լինել մեզ և բարեբրանկութեան մերոյ ցանկալ, և չթողուլ զի աշխատանք մեր և անուն ընդ փայ կոչելց և իբրեւ անարի ոք փառահաճառ մեռանիցեմք: Մեծնազոյն հաւատարմութիւնք իմ առ սուրբ տիտոյ Ռուսաց և քաջութիւնք իմ առ Ջուզով զօրպետն որ ի Ժուշի, յայտնիք են ամենից. գուցէ և մերդ վեհանձնութեան, թէ զմերդ՝ զհզօրն այն փիթիարի աղայ Մահամաղ խան անշահ անթեթալարտ կոր ի գլուխ յետս զարմուշտք և զամենայն զօրութիւն նորին թուրացուցեալ ցան և ցիր յերեսն երկրի տիրու տարանցաւ: Դմին իրի արքայն ներակ ցանկացեալ ունել զմեզ ինքեան պաշտպան՝ երդմամբ և թղթովք հաւատարմացոյց մեզ զալ առ ինքն և բնակիլ յերկրի իւրում և համարուիլ ընդ զխառոր թաւազան և կնիազան իւր, որք և եկաք և բառ խոստման իւրում ետ մեզ Պօլնիս անուանեալ տեղին և ՚ի պալատի իւրում բարձրազոյն քան զամենայն երեւիս իւր յատկացեալ կայս փառն մեր տեղի և այնպէս էաք մինչ ցիւփանան ներակեաց և Դօքդեալ այժմ ճշ հողի տէր եմք և ոչ կպուածոց և ոչ թէ պատուոյ, զի ամենեքեան նեղին զմեզ և յափշտակել ջանան զՊօլնիս և տասանորդս պահանջեն ի փաստաւրաց մերոց, փանորոյ թողորմք զզուեալ բնակին ոչ կամիմ բնակիլ անդ, զի այժմ մինչ ես չիմութեամբ և քարութեամբ լիլ և զամենայն աւազակս և զթշնամիս անտի փանեցի, տիրաք բազումք յայտ-

նեցան, մինն առէ, թէ այն ջուրն իմ մուգն է, միւսն թէ այն սարն իմն է, իսկ այլ միւսն՝ այն հողն իմն է, և տասանորոշ փնդրէ թէ ի ջորեւնոյ և թէ ի խոտոյ, ոչ թողուն զմեզ փարել, ոչ թողուն խոտ հնձր. և ոչ թողուն զի հօտք և անդիպք մեր ճարպեացին, փանծորոյ ամենայն անասունք մեր սատակեալն և մեք կամք երբեք և տասանեայ և յայտ ամբ առանց փարուցանի մնացեալ. փանծորոյ եթէ ամենայն քարինք Պելինսոյ յոսկի դարձցին՝ հրաժարելով հրաժարիւք, ոչ փող մնաց ի քսակի մերում, ոչ ամօթ յերես մեր և ոչ պիտ համբերելոյ աշտկաի անտանելի թշուառութեանց, զի միշտ ի դրունս գատատանաց մաշիմք և լուծիմ ուսաւք մեզ օգնութիւն. փանն որոյ ահա զաղերս ժառանգի նորին Կայսերական Մեծութեան զի ի զօթի շարժեալ հրամայեցէ մեզ երթալ ամենայն ժողովուրդով մերով ի Կայսերն երկիր մեր ի Ղարաբաղ և անդ բնակիլ և դարբարել շինութեամբ, և որպէս խոստացեալ եմ ողորմած կայսերն իմով թղթով, այժմ ևս զնայնն ուխտեմ և խոստանամ կատարել փանն շահաւորութեան արքունի գանձարանի:

Մերիք Քուռչուսին հրաման եղև զնայ յերկիր իւր, մեզ ընդդէր ոչ լինիցի փանծորոյ խնդրեմ, ողորմած տէր, զի ամենայն զօրութեմէ և ամենայն պատէ գուն զործել և ի տեղի մեր բնան և լեզու եղեալ փոյթ արասցիք այտմ, ոչինչ խնայեալ ի նախ, զի ունիմք շնորհապարտեամբ հատուցանել զամենայն նախն, որք լինին փանն այտմ, մնացոց եւք զամենայն կենաց մերոց պարտաւոր մերզ ամենամեծ բարեբարութեան. ներսկ արքայն բաց ՚ի Պելինսոյ, խոստացաւ մեզ հարիւր տուն մարդ և ի քաղաքիս ևս տուն և տան տեղի մեզ փայել, բաց ինքն փախճանեցաւ և մեք փոյթ յարաւք հողայ, որպէս ահա նորին թղթոյն կոպեայն առաքեցաք ընդ թղթոյս առ մերզ փնջանմութիւն ՚ի գիտել. Ունէաք պատիւ առաւել քան զժառանգան և զկենդանս ի ժամանակս նոցա, այժմ ՚ի ժամանակի յետին մուծիկի շտի էլ չեմք. Գորգի արքայն տուեալ էր մեզ քեարփան պաշտութիւն, որով ամենայն տարի 500 թուման արդինք լինէր մեզ, այն ևս զկին փախճանի նորին ի ժամանակս սոցա կորեաւ, որ այժմ մէկ փողի արդեանց տէր չեմք:

Յիշխանովն յայտնեցաք Գորգի արքայի թուղթն, խոստացաւ մեզ զքել առ կայսրն և փոխանակ քարփանպաշտութեան տնկուղ և աստիճան փանն մեր հաստաւել, այն ևս մնաց այնպէս կիսախառք, ինքն մեռաւ և Գորգի թուղթն մնաց ՚ի նորին կենեցեալս:

Ելլ և թէ որքան հաստարժութիւն եմ արարեալ ողորմած կայսերն իմոյ ոչ մինն յայտնի չէ եղեալ տէրութեան. ևս զինչ արարից, մի միայն անդրանիկ որդի ունէի Ռաստմբեկ, որդի ներութեան իմոյ

և ժառանգ նախնեաց իմոց, այն ևս զո՛ւ մատուցի ինքնակալ կայսերն իմոց ողորմածի, քան զայս անելի ոչ ոք կարէ անել զոր ևս արարեալ եմ, և այժմ ևս անեմ. մէկ կաթիլ արիւն ունիմ՝ այն ևս չամենայն ժամու ՚ի պատրաստի կամ հեղուլ փան անուան ողորմած կայսերն իմոց, այլ քան զայս անաւել զինչ արարից, չգիտեմ երևի ճշմարտապէս, զի հայ եմ, փաննորոյ նախնեմքն ամենայն կուսակալք և բարապետք դորին ընդ յառաջագիմութիւն իմ և քաղաքորմութիւն և ոչ կամին յայտնել ստուգութեամբ ուր հարկն է; զի այսպէս մտացեալ յուսահատեցայց և ժխցայց. Աստուծով այսու ցաւով իմով չեմ մտանելոյ ի գերեզման և չեմ յուսահատեալ ժխանայոց, որպէս մինչ ցարդ գործեալ եմ զմեծամեծս, այլ ևս Աստուծով գործեցոյ եմ գնորանորս ի սքանչացումն յաբոց և անոցաց, և արեւութեամբ, քաղութեամբ ի հոգ մտանելոց, և ոչ իբրև անգոր և տխար չանկողնի մեռանելոց և մօրթեամբ *) ստակելոց:

Ի ժամանակ Թորդի արքային ի մինխտութեան Կապեմեցիուն, թէ զինչ եմ գործեալ, և որքան հաւատարմութիւն արարեալ տէրութեան այգմբի, կարէք գիտել ի թղթոց նորին Կապեմեցիուն, զոր ընդ գրոյս առաքելի առ մեզ Յիջիանային և իւր բոլոր զօրացն կենաց և ժրկութեան ևս եմ եղեալ պատճառ, առաքելով սատի յերևան հաց, բարութ և զիւլլալ մեռամբ իմ քաղցր, մեծին, անդրանիկ որդի Ռաստով բէկին՝ հանգերմ յառն փաթաւն իմոյն քաղ արամբք. Աստուծոյ ողորմութեամբն ՚ի կէս աւուրն բարութ զիւլլայն և հացն է հատեալ Յիջիանային Ռաստով բէկին և ի նոյն գիշերի շահն է և կեալ չանկորմակի բազմութեամբ անհամար զօրաց ի վերայ Յիջիանային, մտանելի է թէ չէր հատեալ վեց սահաթ յառաք Ռաստով բէկին, զինչ էր լինելոյ նորս կեանքն, այսուամենայն ոչ շատացեալ կրկին առաքեալ էր Յիջիանայն գորդին իմ իւր մարդոյք ի Ղարաբլիկապ և այն, որք ի ճանապարհին 10, 12 հազարի զօրաց պատանելով, ոմանք ի մարդկանց նահատակեցան յո նուն ինքնակալին ամենայն Ռասայ և զամենեւեանս կապեալ խաղացուցին ի Թալիշ հանգերմ իմ անդրանիկ որդի Ռաստով բէկի իբրև գոյխար ի սպանդ. ուր և կատարեցան ազդի ազդի տանջանք և յարաչար մահուամբ, փան անուան ինչ նախկալ կայսերն և այսպէս որդիս գնաց և փաթաւն մարդս ևս ընդ նմա գնացին իւրեանց միոյք, ապանքով, զինուք, սրովք և ամենայն իրօք և թէ որքան մեծս եղև ինձ այսու թողում մեզէն քննել, և ինձ ցաւովք և վշառք լցնոյս ցատկից և վշտակից լինել. եւ այսպիկ ամենայն գրեցելոյս բաց աչոց, կենդանի վիտչք են յաստուածափոյս կողմէ զենեալ պարոն Ցուլիպն և պարոն Ասեղուպն:

*) Թարգման:

Պարոն Վոլոսեցիուն թէ զինչ հասարակութիւնք եմ ցուցեալ. թալ ինքն վիտեպէ. Կուսակալ գրաւի հասարակին եւ ոչ պակաս ճառարութիւն ցուցի, ի վերայ ամբողջն Ախալքալաքու զաւ. և զերկիւզ ամենեքեամբ արխանելով եայցն. առ եւ նման վիտեպ յոչ զիտեպ և ոչ շնորհակալ եղի, և ոչ կայսերն յայանեաց ինչ փասն մեր, ի յանձնարարութեանց մերոց ոչ ինչ շահ յառաջացաւ, զի որպէս թուղթ որդրման տեսան իմոյ եւ ինձ և տեսց. թէ աղայ Մինասն փասն քա յանձնարարութիւն արար ինձ եայցն. Բայց արժանի և շահաւէտ որոտղ ինչ ոչ եցուցի. Քանիցս ինչկոր ժառուցար թէ հրամայեա մեզ գնալ ի Ղարաբաղ ի հայրենի աշխարհն մեր. նման մեղիք Զուձուղի, ոչ հանցաւ, թէ զուր օր երթայք, Պալինս գիւղն աւերի. և ախալքալաք և լեկզիք և ալ չորդք և աւաղակք յաւարի աւանուն զշրիակայ գիւղօրայս Թրֆիխու. Իսկ մինչ տեսնք թէ որպէս արքայն ներակ տուեալ էր մեզ զՊալինս չորհակալ Կողոմ և չրախ և ամենայն իրօք, զու եւ նման նմին գնոյն հաստատան, պատասխանէ մեզ թէ ոչ կարեմ ալոց մուլքն քեզ տալ եւայցն. Զորով և զանձ աւանն յաղ պատուական լսելեաց մերոց գտապոկութիւն.

Երգ՝ զորս ինչ խնդրեմ այժմ Նորին Կայսերական Մեծութենէն միջնորդութեամբ մերով, նախ՝ հրամայել մեզ և ամենայն Ժողովրդոց մերոց գնալ ի Ղարաբաղ, ի հայրենի աշխարհն մեր, որպէս ի վերջ զբեկար. մեզ ոչ Պալինս է պիտոյ. ոչ հարկար տուն մարդն, և ոչ ի մէջ քաղաքիս՝ տուն և տեղի, զորս տուեալ էր մեզ արքան ներակ:

Երկրորդ փասն մեր պենեղիա հաստատել ի տեղի քարմանպաշտութեան, զոր տուեալ էր մեզ արքայն վրաց Պէտրգի, որով տարին 500 թուման տանալար, որպէս և Յիշխանովն խոտուցեալ էր, զոր ի վերջ զբեկ եւք. Երրորդ փասն մեր ատոման պոլիովնիութեան հաստատել փասն ամենայն հասարակութեանց իմոց, ըստ զօրութեանց թղթոց արքայն ներակայ և ըստ խոտանեց Յիշխանովն:

Աւ յորրորդ՝ որովհետեւ Ռուսում բէկ որպիս հանգերմ իւր փաթաւն քաջ արամբ զու եղան յանուն ինքնակալիդ և՝ զրկեցան ի կենաց և ի պակաս, ի տեղի նոցա խնդրեմ յին ժայեօտութեան փասն իմ որպի Եսայի բէկին և փասն իմ քեռ որպի Ալամ բէկին մեղիք Միշլուման. զայստակ զամենայն յանձնեալ ըստ ամենայնի, մեամ բազում յուսով և անկապութեամբ օր ըստ օրէ սպասեալ

Ամենախոնարհ ճառայ մերդ վեհանձնութեան

Մեղիք Ապով մեղիք Յովսէփեան Ղարաբաղու

Մեկիս խնդիրը զատարեցան, նա յխորդշաւ վերադառնայ
 իւր հայրենի երկիրը։ Իսկ նրա յապարհութիւնները օրէջօր աւելի և
 աւելի բարեկեցան։ Վրաց ազնուականներէ հետ, որոնք մի հաւէրքի
 մէջ յարէի մէջ Թոյն խառնելով Թուաւորեցին նրան, Մանաս-բէկ
 որդուն և Միրզա-Խաթաբէն յարաւարարին։ Մանաս-բէկը ազատեց,
 բայց Մեկիս-Ուրաֆն ու Միրզա-Խաթաբան մնան 1808 թուին, կար-
 նաւեւ հիւանդութենով յետոյ։

Մեղքը-Նորոյ մարմինը վախճարունց հունկէ եւ թաղունց տո՛ւմախն դերեզմանատանը:

Միկել-Լորդը աճել է Կրեյք օրդի, Ռասոմ-բլի, Ենգի (Սոյի) բլի և Մանս-բլի:

Երեց որդին հօր նման քաջ էր և պատերազմատէր, հաստատա-
կամ և անձնավստահ. Բացի այն, որ մէջա մասնակցում էր իւր հօր
արշաւանքներին՝ նա 1804 թուին, առաւ-պարսկական պատերազմի
ժամանակ միայնակ սկսեց զործել և առաջ զօրքերով երկու անգամ
պաշար և փառօջ հասցրեց իշխան Յեքիմանովին, որ Երեսնը պաշա-
րած միջոցին, ինքը յորս կողմից չընդգրաւուել էր պարսկական զօր-
քերով. Երբ երրորդ անգամ Ռուստոմ-բէկը 500 առաւ գննուորներով
փառօջ էր տանում, Փամբակի մօտում, Նուրալի գեղի մօտ պատա-
հեցաւ Փիր-Նուրի-խան զօրավարին 8000 գննուորներով, որին շուտով
միացաւ փայտ ապստամբ Թազատ-առանգ. Եղէքսանդրը, 3000 գննու-
որներով Ռուստոմ-բէկը լնայելով որ անհամեմատ քիչ զօրք ունէր,
այնուամենայնիւ պատերազմից խոյս չտուեց, այլ ընկաւ Թէշնամու
փայ և տեսեց կոտորել. նրա մին գննաւաճաք լինելով գլխուց՝ Ռու-
ստոմ-բէկը ուրիշ միւս փայ ցատկեց և տաջ պաշտու, լնայելով, որ
արդէն երկու վէրք էր ստացել, քայք էր գնաւել փրաւորեց և աշ
մեւը՝ այն ժամանակ փայ ընկաւ. Պարսիկները կոտորեցին բոլոր գնն-
ուորներին և 16 հոգու հետ նրան գեղի բռնեցին և տարան Արաս-Միր-
զադի մօտ. Ու չլիմայած ուղարկեց նրան Թուրքի և հրամայեց բան-
աւորին՝ պահել և բռնեցի վէրքերը մինչև իւր փրաւորքը. Երբ քայ-
թաւան և վրէժխնդրութեամբ լցաւ Արաս-Միրզան փրաւորաւ
Թուրքը, կանչեց Ռուստոմ-բէկին և առաջարկեց ընդունել մահմեդա-
կանութիւն, քայք Ռուստոմ-բէկը վնասական-կերպով մերժեց. ուստի
Արաս-Միրզան հրամայեց նրան գլխուց.

Թաւրիկի հայերը մեծ տոյ՝ թաւրեղին նրան եկեղեցու գաւթի
գերեզմանատանը և պահպանեցին հետեւի ախար երգը՝ որ յօրինել
էր նա բանտում.

«Մուճեօտինն ի ժայն բարձր աղապակէ,

Ժառա զաշինն սուր ի ձեռին անդազ արէ,

Ղազեր հանդոյն զիմ կենաց թել կտակ խնդրէ,

Ի Կախաբան և Կամ ի սղանդ.—մը զիս տանէ:

Քաղաքս հաճայն ժաշմեղապան, սատ խառն զան, զիմ ժաշ սղան,

Դառնային լան զիս Արտեան՝ քաշ արտոյնան:

Մթթէ յիւր աք սաս քրիստոնեայ, զիս փրկեացէ

Յայս ամէնի և ժահաղայ՝ փաշաղ զաշմէ:

Ընդէր զանեղ արին թափել, յէր ցանկայ,

Նախապան զենեան իմը լըտը ք փայ:

Սէր հաչեմեայ ի թշնամեայ ձեռս ժառնեայ,—աւաթ մեռայց,

Եւ զանցայց ընդ զիւցաղանց իմը նախնեայ:

Փշառնը ժաղեայ իմ օրեկի հայոց աղղի,

Որք զօանկը ի ձեռս պարսեց յայս քաղաքի,

Մթ մոռայիք պատեղ և քաշս յորդւոց յորդի,

Թէ բաշն Պատմով փան հաչեմեայ ի սղանք փայի:

Թէպէտ ցափմ զի չմեռանիմ ի ժարս ընդդէմ թշնամեայ իմ,

Ելլ յօժարմ, զի զո՛ր լինիմ այսպէս փնմ:

Այս քաշ բաղուիք յարեայ պարսեց հօխս հօզոս

Յապատս արկին ի բաղում նուազս հաբուրաւորս:

Եւնդ, կեռա անդուք զաշմի եղէ ես որս,

Պատմեայք քաշս փէ զիւցաղին՝ գառամեայ հօրս:

Քաշ նահառակ որդիդ միակ ի ձեռս փաշաղ պարսեց Էանի,

Իւր չաղմանակ ժաշ զօնդակ Էառ պատի:

Մեծը յարեայ, աքալորդիդ Արա-Միրզա,

Սուր ի ձեռին զաշինն հէղ առ ընթեր կայ:

Ջիւ թշնամիս քոյոց աղղի պատրաստ ի ժաշ

Ջիւնդը կամիս սղանանդ՝ շուտ հրամայեմ:

Միայն սղան, զի կապեայ կամ թէ միս անդամ հրացան, սուր իմ

Ի ձեռս ունիմ,—գրապուիս իմ մեղ ցուցանեմ:...

Մեղիք-Արտի միջնակ որդին, մեղիք Սալին, կայք էր: Սրա պատ-
ճառը, բանաւոր ապրիլներին անելով, Մեհտի-Ղալի-Խանն էր, որի ու-
ղաղման բռնիքը փոխանակ յաւաններու Սալի ցաւոս աչքերը՝ զիս-
ժամը կը բացայտէ և նրան Սալին կայք լինելով իւր կարող յաղթելի
հօրը, ուստի և մեղիքութիւնը մեռւում էր նրա կրտսեր որդի Մանա-
րեկին: Քաջ որովհեռև մեղիքութեան օրինաւոր ժառանգ Ֆրիզանը,
մեղիք Բէկլար Բ-ի որդին, աղղէն չափահաս էր, ուստի և նա մեղիք
հանաչուեց:

Սափայն նա երկար չապրեց, որովհեռև մի անգամ իւր եղբոր

Սամի Հետ վեր թանաճ ժամանակ, սա դաշոյնի մի հարուած է տալիս Մեղիք-Ֆրիզոնի գլխին, որից նա վախճանում է: Սղաքապարան Սամին փախչում է Գիւլիստան գիւղը, ուր իւր դաշոյնը գնում է կրակի վայ, և երբ տեսնում է, որ դաշոյնի վայ մնացած եղբոր աբիւնը եփ չէ գալիս, գուշակում է, որ եղբայրը արդէն մեռել է, ուստի և փախչում, գնում է Երևան և խանին արաստանում:

Մեղիք-Ֆրիզոնի մահից յետոյ մեկլիւթիւնը պիտի անցնէր Մանաս-բէկին, ուստի և նա գիմեց գլխաւոր հրամանատար զորապետ Տօրնասովին, խնդրելով, որ իրեն հաստատեն իւր ժառանգական տիրապետող Բոյնիսի բնակիչները, բայց նրան ոչ միայն մերժեցին, ասելով, թէ Բոյնիսը և նրա բնակիչները ոչ ոքի չեն պատկանում բացի Թաւաթից, այլև հապանաւորեցին և պահեցին Թիֆլիսում, «որպէսզի նա Բոյնիսի բնակիչները մէջ այլեւս վերդմունք չարուցանէ» *):

Փողոմուրզը յուսահատում սկսեց վերադառնալ իւր հայրենի երկիրը՝ Նոյնն արտ և Մանաս-բէկը՝ բոլորովին հրաժարուելով Բոյնիսից, որ իւր հօրն էր նուիրում կայսեր հրամանով:

Վերադարձած զապիականները նորից մեւք բերին իրենց գիւղերը, նորից շինեցին իրենց տները և սկսեցին ապրել զարմեղ վաղնի սովորութիւններով, սակայն նրանց պետքը կառավարութեան կողմից այլ ևս չմանաշուեցան որպէս մեկիւթներ, այլ՝ լոկ կաշուամուշքեր և մահալ նահալի երկիրը թաժանուեց մեղիք-Արովի և մեղիք-Ֆրիզոնի ժառանգների մէջ, որոնք ուստիան սովորութեան հետեւելով՝ սկսեցին կոչուիլ իրենց զապերի անունով, առաջինները, մեղիք-Յովսէփի թուները՝ Մեղիք-Յովսէփեաններ, և երկրորդները, Մեղիք-Քէլիարի թուները՝ Մեղիք-Քէլիարեաններ: Առաջինների աւագն համարուեց Մանաս-բէկը, իսկ երկրորդներինը՝ Մեղիք-Ֆրիզոնի որդի մեղիք-Յովսէփը: Մանաս-բէկը մի նշանաւոր գործ չարաւ, բացի այն, որ որպէս նախ մի անգամ յարձակուեց փախստականների յետեւից և քուց ընկնելով ուսները կոտրեց: Մի քանի տարուց յետոյ նա սպանուեց Ջէշիւ գիւղի Թուրքերից, որոնք գիշերով յարձակուելով նրա տան վրայ, կաննում էին սպանել նրա որդի Սղաքան-բէկին, որ հօղային գէշի պատնաւով սպանել էր իրանց ընկերներէց միմեմ:

Մեղիք Ֆրիզոնին յաջորդեց որդին՝ Մեղիք Յովսէփ Բ. Սրա նշանաւոր գործն այն եղաւ, որ 1826 թուի պարսից արշաւանքի ժամանակ, միանալով Սարգիս մարտապետի և Զորաբերդի Մեղիք-Վանի Աթաբէկեանի հետ՝ գնացին Արաս-Միլլիպի մաս, Խանքենդ աւանը և աշխատեցին իրենցնել նրա հայերի գէւ գգացած ջատաք և թոյ յոյ հայերի ընդհանուր կոտորած յաւաքացներ, որովհետեւ, Արաս

*) Ахун Ари. Кав. т. II.

Միջան ըստ հասկանալով, որ հուսները հայերի մեծնությունը հարողացան օրիկը Ղարապետին, կամենում էր հատորի բոլոր հայերին. Այս երեքը հարողացան իշկեյնի Արաւ-Միջոյ բարկութիւնը և յետ կեցեյն նրան այդ մտադրութիւնից. Եւ այսպէս նոյն իսկ ընծաներ ըստանալով նրանից՝ վերադարձան:

Սահայն պարսկե պարտութիւնից յետոյ իշխան Մազաթուրը զաւանդութիւն համարելով զրանց հուսաց թշնամու հետ ունեցած տեսակցութիւնը՝ երեքին էլ կայանադել տուեց, Սարգիս մարապոյնին ուզարկեց Քիւմիս, ուր նրան բանտարկեցին, իսկ մեկը Յովսէփին և մեկը Վանան ուզարկեցին Բագու, որ այնտեղից Սիբիր աքսորեն. Բաց պանք երեքն էլ հարողացան արդարանայ և ազատուել *): Մեկը Յովսէփը վերադարձաւ Իգիրմիզարդ և խաւախութեան կողմից նախ կարգուեց այս մահալի վրայ:

Այնուհետեւ որպէս մահալ նախիկ նա գրեթէ մեկբանիս իրաւունքներով կտաւարեց իւր ժողովուրդը մինչև 1843 թուականը, երբ մեռաւ և Թալուեց իտեղաց փանքի տոճական գերեզմանատանը:

Մեկը Յովսէփ Բ. յաջորդեց երեց որպէն Ֆրիդոնը, որ Բէուկ-Ալա (մեծ պարոն) էր մափանտանում: Սահայն սա կնամով լինելով՝ սպանուեց ամի Յարութիւն Գրիգորեանից, որ այդ պատ իւր վնասը նրա հիշանկերից ազատուելու համար:

Սրա որպէն Յովսէփ Բէկը ժառանգեց տոճական կալուածները. առանց մեկբանիս մի որեւէ իրաւունքի, և այժմ էլ իբր կալուածատէր ապրում է Ղարապինար գիւղում:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՀՈՍՈՐՈՎՈՎՈՆ ԵՒ ԻՐԵՒՈՐԱՆՈՎՈՆ ՍՈՎՈՐՈՒ-ԹԻՒՆՆԵՐԸ:

Մեկը Բէկարեանները՝ գլխաւորապէս Արով Բ.ի, Բէկար Բ.ի, Յովսէփ Ա.ի ժամանակ, գրեթէ բոլորովին անխափ և միահեծան տէր են եղել Իգիրմիզարդին. նրանք անուանապէս հպատակել են պարսից շահերին, որոնց պաշտօնած միջոցին միայն մի փոքրիկ տուրք են տուած: Վերջին Արով Գ. և Ֆրիդոնի միջոցին նրանք հանաքել են վրաց թագաւորների գերիշխանութիւնը և որոշ հարկ տուել, իսկ վերջին Իգիրմիզարդ վերադառնալուց յետոյ մի առ ժամանակ հարկաւոր են եղել Մեհաբ-Աուլի-խանին:

Իրենց երկրի մէջ նրանք ունեցել են անասնան իրաւունք, նրանց կամքը հպատակները համար օրէնք է եղած և նրանք տնօրէնել են ոչ միայն մարմաւոր, այլ և շատ անգամ հոգեւոր իշխանու-

*) Բաժնի. Խաւ. Մեկը. Բ. տղ. եր. 232—233.